

राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोगको प्रतिवेदन २०५०

तथा

नेपालको भाषिक स्थिति

राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोग

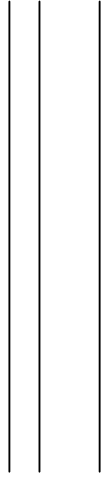
प्रज्ञाभवन, कमलादी

काठमाडौँ, नेपाल।

राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोगको प्रतिवेदन २०५०

तथा

नेपालको भाषिक स्थिति

राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोग

प्रज्ञाभवनकमलादी

काठमाडौँ, नेपाल।

वि.सं.२०५० चैत्र ३१ बुधवार

राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोग
प्रज्ञाभवनकमलादी
काठमाडौंनेपाल

मिति २०५०१२३१४

माननीय मन्त्रीज्यू
श्री गोविन्दराज जोशी
शिक्षासंस्कृति तथा समाजकल्याण मन्त्रालय
केसरमहलकाठमाडौं ।

माननीय मन्त्रीज्यू
वि.सं. २०४६ सालको सफल जनआन्दोलनले ३० वर्षे निरङ्कुश पञ्चायती तानसाही व्यवस्थालाई तोडी बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाको पुनर्बहाली गरी गरी जनभावना अनुकुल निर्माण भएको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले नेपाललाई बहुभाषिक र बहुसांस्कृतिक राष्ट्र मानेर देशभित्र बोलिने सबै मातृभाषाहरूलाई राष्ट्रिय भाषाको मान्यता पनि दिएको छ भने संविधानमा प्राथमिक तहसम्म मातृभाषाका माध्यमबाट शिक्षा दिन सकिने प्रावधान पनि छ।संविधानमा गरिएका प्रावधानअनुरूप विभिन्न संस्कृति, जातजाति, भाषाभाषीहरूबीच स्वस्थ र सुमुधुर सम्बन्धको विकास र राष्ट्रिय एकताको सुदृढीकरणका लागि भाषाविकासम्बन्धी नीति र कार्यक्रम तथा प्राथमिक शिक्षामा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा दिदाँ अपनाउने कार्यनीतिबारे शिक्षा, संस्कृति तथा समाजकल्याण मन्त्रालयलाई राय सुझाउ दिन श्री ५को सरकारले राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोगको गठन गरेको थियो।

२०५० जेठ १४ गते गठित यस आयोगको कार्यक्षेत्र मुख्यतः राष्ट्रिय भाषाहरूको विकास र मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षासँग सम्बन्धित थियो।उक्त कार्यक्षेत्र र तत्सम्बन्धी अन्य पक्षहरूलाई समेत ध्यानमा राखी आयोगद्वारा कार्ययोजनाको तयारीका साथ चैत्र मसान्तसम्म जम्मा ११ महिना कार्य गरी यो प्रतिवेदन तयार पारिएको छ।यस क्रममा आयोगले कार्यक्षेत्रका विविध पक्षहरूलाई समेट्ने गरी गोष्ठीस्थलगत भ्रमण, भेटघाट, छलफल, अन्तर्वार्ता तथा विभिन्न सन्दर्भसामग्रीहरूका माध्यमबाट रायसुझाउ सङ्कलन गरेको थियो र तिनलाई आयोगका नियमित बैठकहरूमा छलफल तथा विश्लेषण गरी अन्तिम निष्कर्षमा पुगिएको थियो।

प्रतिवेदनलाई चार अध्यायमा बाँडिएको छ। अध्याय एकमा नेपालको भाषिक स्थितिको छोटो दिग्दर्शन दिइएको छ भने अध्याय दुईमा राष्ट्रिय भाषाहरूको विकास तथा संरक्षणबारे चर्चा गरिएको छ।अध्याय तीनमा मुख्यतः प्राथमिक शिक्षामा राष्ट्रिय भाषाहरू,मातृभाषाहरू को

प्रयोगका सम्बन्धमा छलफल गरिएको छ भने अध्याय चारमा सुझाउहरू प्रस्तुत गरिएका छन्।

- १ नेपालमा बोलिने भाषाहरूको पहिचान र निर्धारणका निम्ति भाषिक सर्वेक्षण हुनुपर्ने।
- २ राष्ट्रिय भाषाहरूको विकासका निम्ति भाषाःयोजना तर्जुमा गरी तिनमा मानकको चयन, लेखनपद्धति, वर्णमाला, लिपि, हिज्जे, को निर्धारण, शब्दभण्डारको विकास, शब्दकोष र व्याकरणको निर्माणका साथै प्रयोगक्षेत्रको विस्तार, सञ्चारप्रशासन आदिमा, का लागि कार्य गरिनु पर्ने।
- ३ लोपवान् भाषाहरूको पहिचान गरी तिनको संरक्षणका लागि विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गरिनु पर्ने।
- ४ राष्ट्रिय भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान र विकासका लागि योजना तथा कार्यक्रम बनाई तिनको कार्यान्वयन र अनुगमनसम्बन्धी कार्यहरू संस्थागत रूपमा सञ्चालन गर्न राष्ट्रिय भाषा परिषद् गठन गरिनु पर्ने।
- ५ प्राथमिक तहमा मातृभाषामा शिक्षा दिँदा लेख्य परम्परा भएका, लेख्य परम्परा उन्मुख र लेख्य परम्परा नभएका गरी राष्ट्रिय भाषाहरूलाई तीन समूहमा राखी प्राथमिकताका आधारमा शिक्षा दिने कार्यक्रमको थालनी गरिनु पर्ने।
- ६ शतप्रतिशत मातृभाषी विद्यार्थीहरू भएका प्राथमिक शिक्षाहरूमा मातृभाषाका माध्यममा शिक्षा दिइनु पर्ने। दुई किसिमका मातृभाषी विद्यार्थीहरू भएका विद्यालयहरूमा द्विभाषिक शिक्षा, मातृभाषा र राष्ट्रभाषा दुवैमा, बुहभाषी विद्यालयहरूमा राष्ट्रभाषाको माध्यममा शिक्षा दिइनु पर्ने।
- ७ जनसहभागितामा खोलिएका र खोलिने मातृभाषी प्राथमिक विद्यालयलाई श्री ५ को सरकारले स्वीकृति र अनुदान दिनु पर्ने।
- ८ मातृभाषी, द्विभाषी र राष्ट्रभाषी तीने प्रकारका प्राथमिक विद्यालयहरूमा विषयको रूपमा आफ्नो मातृभाषा पढ्न पाउने व्यवस्था हुनु पर्ने।
- ९ निम्नमाध्यमिक तहको वर्तमान पाठ्यक्रमको ढाँचाअन्तर्गतको संस्कृत विषयको सट्टा वैकल्पिक विषयका रूपमा मातृभाषा पढाउने व्यवस्था हुनु पर्ने।
- १० भाषाहरूको अध्ययन, अनुसन्धान तथा पठनपाठनका लागि आवश्यक जनशक्ति उत्पादन गर्न विश्वविद्यालयअन्तर्गत भाषाविज्ञान विभाग खोलिनु पर्ने।
- ११ नेपाल राजकीय प्रज्ञाःप्रतिष्ठानअन्तर्गत छुट्टै भाषानिकायको व्यवस्था गर्नका साथै राष्ट्रिय भाषाहरूमा खोलिएका प्राज्ञिक संस्थाहरूलाई मान्यता र आर्थिक सहयोग दिने व्यवस्था हुनु पर्ने।
- १२ मातृभाषाहरूमा शिक्षाका लागि पाठ्यसामग्री निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमनका लागि शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्रअन्तर्गत छुट्टै शाखाको स्थापना हुनु पर्ने।

१३ राष्ट्रिय जनगणनामा भाषासम्बन्धी तथ्याङ्कहरूलाई भरपर्दो बनाउने कार्यका लागि भाषावैज्ञानिकहरूलाई समेत विशेषज्ञको रूपमा संलग्न गराउनु पर्ने। भाषाविकाससम्बन्धी नीति र कार्यक्रम तथा मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षाबारेमा व्यापक अध्ययन, सुझाउहरूको सङ्कलन, छलफल र विश्लेषण गरी प्रतिवेदनका रूपमा सुझाउहरूको सिफारिस राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोगको तर्फबाट प्रस्तुत गर्दछु। यसरी सुझाउहरू प्रतिवेदनका रूपमा प्रस्तुत गर्ने गहन उत्तरदायित्वपूर्ण कार्यभार दिइएकोमा यस राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोगको तर्फबाट माननीय मन्त्रीज्यूमार्फत श्री ५ को सरकारमा हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दै सुझाउहरूको शीघ्र कार्यान्वयन हुने कुरामा विश्वस्त छु।

तिलविक्रम नेम्बाङ

संयोजक

राष्ट्रिय भाषा नीति सुझाउ आयोग

राष्ट्रीय भाषा नीति सुझाउ आयोगका
सदस्यहरु

१	तिलविक्रम नेम्बाङ .वैरागी काइँला. .साहित्यकार तथा भाषासेवी सारताप पाँचथर	संयोजक
२	भीमबहादुर तामाङ .समाजसेवी दोलखा.	सदस्य
३	डा. हर्षबहादुर बुडा मगर.समाजसेवीसिद्धार्थनगररुपन्देही.	सदस्य
४	धनबहादुर लामिछाने गुरुङ.भाषासेवी पोखराकास्की.	सदस्य
५	डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव .सहप्राध्यापकअङ्ग्रेजी विभाग त्रि.वि.कीर्तिपुर.	सदस्य
६	श्री काशीनाथ तमोट .उपप्राध्यापक नेवारी विभागपाटन संयुक्त क्याम्पसत्रि.वि.	सदस्य
७	डा.नोवलकिशोर राई .सहप्राध्यापक भाषाकला विभाग त्रि.वि. कीर्तिपुर.	सदस्य
८	श्री अमृत योन्जन तामाङ .भाषासेवी तिल्पुङ रामेछाप.	सदस्य
९	डा.हेमाङ्गराज अधिकारी .प्राध्यापक भाषाकला विभाग त्रि.वि.कीर्तिपुर.	सदस्य
१०	श्री उमाशंकर द्विवेदी .भाषासेवीबीरगन्जपर्स.	सदस्य
११	सीतारामशरण चौधरी .उपप्राध्यापक इतिहास विभाग ठाकुरराम क्याम्पस त्रि.वि. पर्सा.	सदस्य

कृतज्ञता

राष्ट्रिय भाषानीति सुझाउ आयोगलाई कार्यालय स्थापना गर्न कोठा तथा अन्य आवश्यक सहयोग उपलब्ध गराइदिने नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानका उपकुलपति सदस्य सचिव र सदस्यहरुका साथै कर्मचारीवर्गमा यो आयोग हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछ। साथै राष्ट्रिय भाषाहरुको विकास, संरक्षण, संवर्द्धन तथा मातृभाषामा शिक्षाका सम्बन्धमा विभिन्न रायसुझाउ दिई सहयोग गर्ने संस्थाहरु, महानुभावहरु, गोष्ठी आयोजकहरु र कार्यपत्र लेखकहरुप्रति आयोग कृतज्ञता व्यक्त गर्दछ। आयोगको कार्य तथा गतिविधिमा विशेष अभिरुचि लिई राष्ट्रिय भाषाका विविध विषयमा समाचार, लेखटिप्पणीहरु प्रसारित गर्ने रेडियो नेपाल, नेपाल टेलिभिजन र त्यस्ता सामग्रीहरु प्रकाशित गर्ने पत्रपत्रिकाहरु धन्यवाद प्रकट गर्नु यस आयोगले आफ्नो कर्तव्य सम्झेको छ। अन्त्यमा दैनिक कार्यसम्पन्न गर्न सहयोग पुऱ्याउने कार्यालयका कर्मचारी श्री सरोज तुम्बाहाङ्गे र श्री दुर्गाबहादुर राना मगरलाई आयोग धन्यवाद दिन्छ।

विषयसूची

भूमिका

२०४६ सालको जनआन्दोलनपछि स्थापित प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाअनुरूप निर्माण गरिएको नेपाल अधिराज्यको संविधानले नेपालमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिका भाषा, संस्कृतिको संरक्षण तथा संवर्द्धनका लागि ठोस मार्गदर्शन गरेको छ। उक्त सिवधानमा उल्लिखित प्रावधानले आफ्नो भाषासंस्कृतिको विकासका लागि विभिन्न जातजातिहरूमा जागरुकता बढाउन पद्धत मिलेको देखिन्छ। जननिर्वाचित प्रजातान्त्रिक सरकारले पनि विभिन्न भाषाभाषीहरूको चाहनाअनुरूप मातृभाषाहरूको विकासका लागि अग्रसर हुनु पर्ने र उनीहरूलाई सहयोग तथा प्रोत्साहित गर्नु पर्ने आवश्यकता महसुस गरी जनआवाजलाई समेत ध्यानमा राखी राष्ट्रिय भाषानीति सुझाउ आयोग गठन गरेर यसतर्फ उपयुक्त पाइला चालेको अनुभव गरिएको छ।

उपर्युक्त सन्दर्भमा श्री ५ को सरकारले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ६(२), १८(२) र २६(२) मा भएको व्यवस्थाअनुरूप विभिन्न धर्म, जातजाति, सम्प्रदाय र भाषाभाषीहरूबीच स्वस्थ एवम् सुमधुर सम्बन्ध विकसित गरी देशको सांस्कृतिक विविधता कायमै राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्ने नीति कार्यान्वयन गर्दै जाने सिलसिलामा श्री ५ को सरकार शिक्षा, संस्कृति तथा समाजकल्याण मन्त्रालयलाई रायसुझाउ दिन आयोग गठन गरिएको कुरा उल्लिखित छ।

श्री तिलविक्रम नेम्वाङ (वैरागी काँइला) को संयोजकत्वमा ११ सदस्यीय राष्ट्रिय भाषानीति सुझाउ आयोगको गठन २०५० जेष्ठ १४ गते भएको थियो।

कार्यक्षेत्र

श्री ५ को सरकारबाट आयोगको कार्यक्षेत्र निम्नानुसार निर्धारित गरिएको थियो:

१. राष्ट्रिय भाषा विकासको सम्बन्धमा नीति तथा कार्यक्रमबारे रायसुझाउ दिने।
२. प्राथमिक तहमा मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्दा अपनाउने कार्यनीतिबारे राय दिने तथा राष्ट्रिय भाषा माध्यम वा विषयका रूपमा समावेश गरी शिक्षा दिन उपयुक्त हुन्छ, सिफारिस गर्ने।
३. राष्ट्रिय भाषामा प्राथमिक शिक्षा प्रदान गर्ने क्रममा प्राथमिकताका आधारहरू तयार पार्ने।
४. माथि सिफारिस गरिएका रायसुझाउहरू कार्यान्वयनका लागि केकस्ता प्रक्रिया अपनाउन उपयुक्त हुन्छ, सुझाउ दिने।
५. अन्य उपयुक्त सम्झौता सुझाउहरू।

बैठक र छलफल

राष्ट्रिय भाषानीति सुझाउ आयोगको पहिलो बैठक २०५०।२।२८ बिहीबार बसेको थियो। मित २०५०।२।२८ देखि मिति २०५०।१२।३० सम्म कूल बैठक ६१ पटक बस्यो।

कार्ययोजना

मिति २०५०।३।१० मा बसेको बैठकले निम्नानुसारको कार्ययोजनाको रूपरेखा तयार गरी सोहीअनुरूप कार्य अगाडि बढाउने निर्णय गर्‍यो:

१. कार्यालय स्थापना र कार्यालय व्यवस्थापन
२. सम्बन्धित सामग्रीको सङ्कलन।
३. कार्यलेख तयारी र छलफल।
४. सुझाउ संकलन र अध्ययन:
  - क. स्थलगत अध्ययन, प्रवचन तथा गोष्ठीबाट रायसुझाउ सङ्कलन
  - ख. सम्बद्ध क्षेत्रका विशिष्ट व्यक्तिहरूसँग अन्तर्वाता तथा अन्य राष्ट्रिय पत्रपत्रिकाबाट सुझाउ सङ्कलन
  - ग. सुझाउहरूको वर्गीकरणविश्लेषण
  - घ. राष्ट्रियस्तरमा विचारगोष्ठीको आयोजना।

५ प्रतिवेदन तयारी

कार्यलेख तयारी र छलफल

जनगणनाका विभिन्न प्रतिवेदनहरूको आधारमा "जात-जातिगत विश्लेषण " मातृभाषागत जनसङ्ख्याको विश्लेषण" तथा "राष्ट्रिय भाषाको परिभाषा - शीर्षकका कार्यलेखहरू क्रमशः निम्नलिखित सदस्य तथा अन्य महानुभावहरूबाट आयोगको बैठकमा प्रस्तुत गरी छलफल गरियो:

१ डा हेमाङ्गराज अधिकारी

२ डा योगेन्द्रप्रसाद यादव

३ श्री काशीनाथ तमोट

“विभिन्न मातृभाषाको वर्तमान अवस्था र प्रकाशनको स्थिति” शीर्षकका कार्यलेखहरू निम्नलिखित सदस्य तथा अन्य महानुभावहरूबाट आयोगको बैठकमा प्रस्तुत गरी छलफल गरियो:

१. श्री अमृत योन्जन तामाङ
२. श्री काशीनाथ तमोट
३. श्री धनबहादुर लामिछाने गुरुङ
४. श्री तेजनारायण पन्जियार
५. श्री डावाङ वोशेर लामा
६. श्री तिलविक्रम नेम्वाङ
७. डा. योगेन्द्रप्रसाद यादव
८. डा.नोवलकिशोर राई
९. डा हर्षबहादुर बुडा मगर

१०. डा हेमाङ्गराज अधिकारी
११. श्री उमाशंकर द्विवेदी
१२. श्री सीतारामशरण चौधरी

रायसङ्कलन

गोष्ठीबाट रायसङ्कलन

क मिति २०५०।५।३० मा बसेको आयोगको बैठकको निर्णयानुसार नेपाल जनजाति महासङ्घलाई दुई दिने गोष्ठी गर्न अनुरोध भएअनुसार २०५० असोज २९ र ३० गते प्रजाभवनमा गोष्ठी सम्पन्न भयो। सङ्कलन गरिएका रायसुझाउहरू प्रतिवेदनका रूपमा उक्त जनजाति महासङ्घबाट प्राप्त भएको थियो। उक्त गोष्ठीमा विभिन्न क्षेत्रका विशिष्ट विद्वान भाषाविद्, प्राध्यापक, शिक्षक, समाजसेवी, पत्रकार, राजनीतिज्ञ, साहित्यकारहरूका साथै विभिन्न भाषा तथा जातजातिसँग सम्बद्ध संस्थाका प्रतिनिधिहरूको सहभागिता थियो।

ख मिति २०५०।७।२१, २२ र २३ गते प्रजाभवनमा राष्ट्रिय भाषानीति संगोष्ठीको आयोजना गरियो। सो तीनदिने राष्ट्रिय भाषा सङ्गोष्ठीमा निम्नलिखित व्यक्तिहरूबाट कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गरी छलफल तथा विचारविमर्श गरियो:

- १ डा चुडामणि बन्धु- नेपालको सन्दर्भमा भाषायोजना
- २ डा माधवप्रसाद पोखरेल- नेपालले अङ्गीकार गर्नुपर्ने भाषिक नीति र भाषिक योजना
- ३ डा नोवलकिशोर राई- मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा
- ४ डा योगेन्द्रप्रसाद यादव- नेपालको सन्दर्भमा भाषाविकास

उक्त तीनदिने सङ्गोष्ठीमा विभिन्न क्षेत्रका विशिष्ट विद्वान, सांसद, भाषाविद्, प्राध्यापक, शिक्षक, समाजसेवी, पत्रकार, राजनीतिज्ञ, साहित्यकार तथा सङ्घ संस्थाका सदस्यहरू गरी जम्मा ६९ व्यक्तिहरूको सहभागिता रहेको थियो।

गोष्ठी तथा स्थलगत रायसङ्कलन

मिति २०५०।७।१ को बैठकको निर्णयअनुसार निम्नलिखित स्थानहरूमा आयोगका सदस्यहरूद्वारा स्थलगत रायसङ्कलनका लागि भ्रमण गरी कार्यसम्पन्न गरियो:

पोखरा (गोष्ठी) श्री काशीनाथ तमोट, धनबहादुर लामिछाने गुरुङ

बुटवल: (गोष्ठी) डा हर्षबहादुर वुढा मगर

जनकपुर र वीरगञ्ज: (छलफल) डा योगेन्द्रप्रसाद यादव, डा हेमाङ्गराज अधिकारी, श्री उमाशंकर द्विवेदी

धरान र दमक: (गोष्ठी/छलफल) डा नोवलकिशोर राई

काभ्रेपलाञ्चोक र रामेछाप: (गोष्ठी/छलफल) श्री अमृत योन्जन तामाङ

संस्थागत तथा व्यक्तिगत रायसङ्कलन

४४ विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूबाट संस्थागत रायसुझाउ प्राप्त भयो।

साथै आयोगलाई विभिन्न क्षेत्रका महानुभावहरूबाट पनि व्यक्तिगत रूपमा समेत रायसुझाउहरू प्राप्त भए। यसरी प्राप्त भएका सुझाउहरूको सङ्ख्या जम्मा १५७० थियो।

अन्तर्वार्ता

भाषा र शिक्षाका क्षेत्रमा कार्यरत तथा तत्सम्बन्धमा रुचि राख्ने ६० जना विद्वान महानुभावहरूसँग मातृभाषाको विकास र शिक्षाका विविध पक्षमा अन्तर्वार्ता लिइएको थियो।

अन्य सन्दर्भसामग्रीबाट रायसङ्कलन

उल्लिखित स्रोतका साथै निम्नलिखित सामग्रीहरूबाट समेत आवश्यक जानकारी तथा सुझाउहरू प्राप्त गरिएका थिए:

१ कार्यलेख

मैथिली, भोजपुरी, तामाङ, मगर, गुरुङ, नेवारी, थकाली, लिम्बू, राई, नेपाली, थारु, अवधी, हिमाली भाषा (लामा, सेर्पा आदि) सम्बन्धी कार्यलेखहरू

२ लेखटिप्पणी

विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरू

३ कार्यपत्र

राष्ट्रिय भाषानीति सङ्गोष्ठी र विभिन्न क्षेत्रीयस्तरमा आयोजित गोष्ठीमा पेस गरिएका कार्यपत्रहरू

४ प्रकाशित कृति

सामाजिक भाषाविज्ञान, भाषायोजना, शिक्षा, द्विभाषिक शिक्षा, नेपालका भाषाहरू आदिसँग सम्बद्ध ग्रन्थ, लेख तथा टिप्पणीहरू

५ जनगणनाको तथ्याङ्क

जनगणना २००९-११ देखि २०४८ सम्मका तत्सम्बन्धी तथ्याङ्क तथा लेख टिप्पणीहरू उल्लिखित विभिन्न माध्यमबाट सङ्कलन गरिएका रायसुझाउहरूलाई सैद्धान्तिक एवम् व्यावहारिक आधारहरूमा आयोगद्वारा वर्गीकरण तथा विश्लेषण गरी मस्यौदा प्रतिवेदन तयार गरियो। त्यसपछि सम्बन्धित क्षेत्रका केही विद्वानहरूको सहभागितामा उक्त मस्यौदा प्रतिवेदनमाथि छलफल गराई आवश्यक संशोधनका लागि सुझाउ लिइयो र आयोगले यस प्रतिवेदनको अन्तिम तयारी गऱ्यो।

१ नेपालको भाषिक स्थिति

१.१ वर्गीकरण

नेपाल भाषिक तथा सांस्कृतिक विविधता भएको राष्ट्र हो। क्षेत्रफलमा सानो भए तापनि यस राष्ट्रमा धेरै भाषाहरू बोलिन्छन् तर ती भाषाहरूको यथार्थ सङ्ख्याचाहिँ अहिलेसम्म निश्चित गर्न सकिएको छैन। वि.सं.२००९:११ र २०१८ को जनगणनामा ३६ भाषाहरूको नाम उल्लेख भएको पाइन्छ भने २०२८/२०३८ र २०४८ को जनगणनाले क्रमशः १७/१८ र १९ भाषाहरूको तथ्याङ्क मात्र जनसमक्ष प्रस्तुत गरेका छन्। समग्रमा यी पाँचै जनगणनाको आधारमा नेपालमा बोलिने भाषाहरूको परिवारगत विवरण यस प्रकार छ।

१. भारोपेली परिवार. १५ भाषाहरू।

नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, थारु, अवधी, उर्दू, हिन्दी, राजवंशी, वंगाली, दनुवार, मारवाडी, माझी, दरै, कुमाल र अङ्ग्रेजी।

२. भोट-बर्मेली परिवार . १९ भाषाहरू।

तामाङ, नेवारी, राई, मगर, लिम्बू, गुरुङ, भोटेसेर्पा, चेपाङ, धिमाल, थामी, थकली, जिरेल, ब्यासी, सुनुवार, लाप्चे, मेचे, पहरी, हायु र राजी।

३) आग्नेय परिवार. १ भाषा।

सतार सन्थाल

४ द्रविड परिवार. १ भाषा।

झाँगडधाँगड

.हेर्नुहोस परिशिष्ट एक।

उक्त विभिन्न जनगणना बाहेक नेपालका भाषाहरूको निर्धारणका सम्बन्धमा भएका केही अध्ययनहरूमा नेपालमा ७० भन्दा बढी भाषाहरू बोलिने अनुमान गरिएको पाइन्छ। यस्ता केही अध्ययनहरूमा हान्सन .१९९१ इ. र निसी.१९९२ इ. का अनुसार निम्नलिखित ३२ वटा राई भाषाहरूको निर्धारण उल्लेखनीय मानिन्छ:

बाहिङ, थुलुङ, खालिङ, जेरुङ, दुमी, कोयुकोई, कुलुङ, नाछिरिङ, बाङ्देल, चाक्वा, प.मेवाहाङ, पू. मेवाहाङ, चाम्लिङ, पोल्माचा, पुमा, साङपाङ, वान्तवा, दुङ्माली, वालिङ, याम्फूयाम्फे, उ.लोहोरुङ, द.लोहोरुङ, याक्खा, लुम्बा, याक्खा, छिन्ताङ, लाम्बिछोङ, मुगाली, बेल्हारे, आठपहरिया, फाङ्दुवाली र छुलुङ।

यस अतिरिक्त निसीको अध्ययनमा भोट-बर्मेली परिवारअन्तर्गत जनगणना प्रतिवेदनहरूमा समाविष्ट १९ वटा भाषाहरू बाहेक निम्नलिखित भाषाहरू पनि थप गरिएको पाइन्छ:

राउटे, खाम, काङ्के, छन्तेल, मार्फा, स्याङ, मनाङ, नारा, धले, उम्बुले, चौरासे, छथरे, लिम्बू, साम, लिङ्खिम, टोटी र भामु।

यस्तै मल्ल, १९९९इ. मा बोटे र चुराँटे भाषाहरु भारोपेली भाषा परिवार अन्तर्गत थप गरिएका छन्। केही भाषाभाषीहरुले ह्योलमुलाई पृथक् भाषाको रूपमा मानेका छन्। त्यस्तै भोटे, लामा, लाई अलग्गै भाषा मानिएको छ।

यी भाषाहरुमध्ये केही भाषाहरुको निर्धारण विवादमुक्त छैन। जस्तै मनाङ र धले पृथक भाषा हुन् वा गुरुङ भाषाका दुई भाषिका हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट छैन। कतिपय कारणले विश्वसनीय नमानिएका जनगणना तथ्याङ्क र केही अन्य प्रारम्भिक अध्ययनहरुलाई मात्र आधार मानी भाषाहरुको निर्धारण गर्नुपर्ने स्थिति हालसम्म रहिरहेकाले पनि यिनको सही संख्यानिर्धारणका निमित्त वस्तुपरक भाषिक सर्वेक्षणको नितान्त खाँचो टङ्कारो रूपमा देखिएको छ।

१.२ भौगोलिक वितरण

नेपालमा बोलिने भाषाहरुको निर्धारणबारे माथि चर्चा गरियो तर यी भाषाहरुको विकास, संरक्षण, शिक्षा, सञ्चार आदि क्षेत्रमा प्रयोग जस्ता कुरा सम्बन्धी नीति र कार्यक्रम तर्जुमा गर्न खोज्दा तिनको निर्धारण मात्र प्रयाप्त हुँदैन। यसका साथै ती भाषाहरु कुन कुन स्थानमा बोलिन्छन् भन्ने कुराको जानकारी पनि उति नै महत्वपूर्ण देखिन्छ। यसै उद्देश्यले यस खण्डमा नेपालका तीन भौगोलिक क्षेत्र, हिमाल, पहाड र तराई, मा विभिन्न भाषाहरुको वितरणबारे एउटा छोटो विवरण प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ। यो विवरण जनगणना २०४८ मा आधारित छ।

१.२.१ हिमाली क्षेत्र

भाषाभाषीहरुको जनसंख्या र वितरणका आधारमा हिमाली क्षेत्रमा १२ जिल्लाहरुमध्ये ९ जिल्लाहरु, ताप्लेजुङ, संखुवासभा, सोलुखुम्बु, दोलखा, सिन्धुपाल्चोक, डोल्पा, मुगु, हुम्ला र दार्चुला, मा नेपाली पहिलो स्थानमा देखिएको छ। यस क्षेत्रमा तामाङ र सुवा जिल्लामा पहिलो र दोलखा तथा सिन्धुपाल्चोकमा दोस्रो स्थानमा रहेको पाइन्छ। राई समुहका भाषाहरु संखुवासभा र सोलुखुम्बुमा दोस्रो स्थानमा देखिन्छन्। गुरुङ भाषाको वितरण मुस्ताङ र मनाङमा पहिलो तथा हुम्लामा तेस्रो स्थानमा देखिन्छ। यस बाहेक नेवारी सिन्धुपाल्चोकमा र थकाली मुस्ताङमा तेस्रो स्थानमा देखिएको छ। साथै यस क्षेत्रमा सेर्पा भाषाभाषीहरुको बसोबास ताप्लेजुङ, संखुवासभा, सोलुखुम्बु र दोलखामा उल्लेख्य देखिन्छ। व्यासी भाषा दार्चुलामा बोलिएको पाइन्छ।

१.२.२ पहाडी क्षेत्र

पहाडी क्षेत्रमा पूर्व पाँचथरदेखि पश्चिम बैतडीसम्मका ४३ जिल्लाहरुमध्ये ३९ जिल्लाहरुमा नेपाली पहिलो स्थानमा र बाँकी ४ जिल्लाहरुमा यो दोस्रो स्थानमा

देखिएको छ। भाषाभाषीहरूको संख्याको हिसाबले तामाङ पहाडी क्षेत्रको दोस्रो प्रमुख भाषा हो। यो भाषा मकवानपुरमा पहिलो स्थानमा हुनुका साथै ५ जिल्लाहरू .सिन्धुली, रामेछाप, काभ्रे, नुवाकोट र धादिङ. मा दोस्रो र ७ जिल्लाहरू .तेह्रथुम, भोजपुर, ओखलढुङ्गा, ललितपुर, काठमाण्डौं, भक्तपुर र लमजुङ. मा तेस्रो स्थानमा रहेको देखिन्छ।

पहाडी क्षेत्रको अर्को प्रमुख भाषा नेवारी हो। काठमाण्डौं उपत्यकाका जिल्लाहरूमध्ये ललितपुर र भक्तपुरमा यस भाषाले पहिलो र काठमाण्डौं जिल्लामा दोस्रो स्थान ओगटेको पाइन्छ। यो भाषा ७ जिल्लाहरू .काभ्रे, रामेछाप, नुवाकोट, मकवानपुर, कास्की, बाग्लुङ र पाल्पा. मा तेस्रो स्थानमा देखिएको छ भने यसका वक्ताहरू अन्य जिल्लाहरूमा पनि छरिएर रहेका छन्।

मगर भाषा १२ जिल्लाहरू .तनहुँ, स्याङ्जा, पर्वत, प्यूठान, अर्धाखाँची, म्याग्दी, रोल्पा, सल्यान, बाग्लुङ, रुकुम सुर्खेत र गुल्मी. मा दोस्रो र ३ जिल्लाहरू .खोटाङ, उदयपुर र सिन्धुली. मा तेस्रो स्थानमा रहेको पहाडी क्षेत्रको अर्को प्रमुख भाषा हो।

राई समूहका भाषाहरू पूर्वी पहाडी क्षेत्रका ६ जिल्लाहरू .भोजपुर, धनकुटा, ओखलढुङ्गा, खोटाङ, उदयपुर र इलाम. मा दोस्रो र पाँचथरमा तेस्रो स्थानमा देखिएका छन्। लिम्बू भाषा यस क्षेत्रका ३ जिल्लाहरू .पाँचथर, ताप्लेजुङ र तेह्रथुम. मा दोस्रो र अरु २ जिल्लाहरू इलाम र धनकुटामा तेस्रो स्थानमा रहेको पाइन्छ। साथै संखुवासभामा पनि लिम्बू भाषाभाषीहरूको उल्लेख्य बसोबास देखिएको छ। यस बाहेक ३ जिल्ला .लमजुङ, कास्की र गोरखा. मा गुरुङ भाषा दोस्रो र २ जिल्लाहरू .तनहुँ र स्याङ्जा. मा तेस्रो स्थानमा छ। थारु भाषा सुर्खेतमा र चेपाङ भाषा धादिङमा तेस्रो स्थानमा देखिएका छन्। पहाडी क्षेत्र नेपालको सबभन्दा बढी जनसंख्या भएको क्षेत्र पनि हो। उल्लिखित भाषाहरू बाहेक यस क्षेत्रमा अन्य विभिन्न भाषाहरू बोलिन्छन्। ती मध्ये सुनुवार, रामेछाप, ओखलढुङ्गा र सिन्धुलीमा, कुमाल, अर्धाखाँची र गुल्मीमा, माझी र दनुवार, काठमाडौं जिल्लाको पूर्वी दक्षिणी भेग र सिन्धुपाल्चोकमा, थामी, रामेछाप, दोलखा र सिन्धुली जिल्लाहरूमा बोलिएको पाइन्छ।

१.२.३ तराई क्षेत्र

नेपाली भाषा तराई क्षेत्रका ६ जिल्लाहरू .झापा, मोरङ, चितवन, नवलपरासी, दाङ र कञ्चनपुर. मा पहिलो स्थानमा, ११ जिल्लाहरू .सुनसरी, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, बारा, पर्सा, रुपन्देही, कपिलवस्तु, बाँके, बर्दिया र कैलाली. मा दोस्रो स्थानमा र ३ जिल्लाहरू .सप्तरी, सिरहा र रौतहट. मा तेस्रो स्थानमा छ।

वक्ताको संख्याको हिसाबले नेपालमा मैथिली भाषाको दोस्रो स्थान रहेको छ। यो भाषा ६ जिल्लाहरू .सुनसरी, सप्तरी, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी र सर्लाही. मा पहिलो

स्थानमा छ भने मोरङमा दोस्रो स्थानमा छ।यो भाषा रौतहट, बारा, पर्सा जिल्लाहरूमा पनि केही मात्रामा बोलिने गरिएको पाइन्छ।तराईको अर्को प्रमुख भाषा भोजपुरी हो।यो ४ जिल्लाहरू . रौतहट, बारा, पर्सा र रुपन्देहीमा पहिलो स्थानमा र नवलपरासीमा दोस्रो स्थानमा छ।झापादेखि कञ्चनपुरसम्म फैलिएको थारु भाषा तराईका २ जिल्लाहरू,बर्दिया र कैलालीमा पहिलो स्थानमा र ६ जिल्लाहरू ,मोरङ,सुनसरी, बारा, रुपन्देही, कपिलवस्तु र बाँकेमा तेस्रो स्थानमा छ।

२ जिल्लाहरू . कपिलवस्तु र बाँकेमा पहिलो स्थानमा र अन्य २ जिल्लाहरू ,दाङ र बर्दियामा तेस्रो स्थानमा रहेका अवधी भाषाभाषीहरू पश्चिमी तराईका जिल्लाहरूमा छन्।उर्दू तराईको रौतहटमा दोस्रो स्थानमा छ भने २ जिल्लाहरू,धनुषा र महोत्तरीमा तेस्रो स्थानमा छ। राजवंशी तराईको झापामा दोस्रो स्थानमा छ।यसका केही भाषाभाषीहरू मोरङमा पनि छन्।

तराईमा तामाङ ३ जिल्ला ,सर्लाही, चितवन र पर्सा,मा, लिम्बू झापामा र मगर नवलपरासीमा तेस्रो स्थानमा रहेका छन्।सुनसरी र मोरङ जिल्लामा पनि लिम्बू भाषाभाषी उल्लेख्य मात्रामा पाइन्छन्।यस बाहेक धिमाल झापा र मोरङमा, सतारसन्थाल झापामा, झाँगड मोरङमा, दरै चितवन र नवलपरासीमा, दनुवार धनुषा र सर्लाहीमा, बंगाली झापा र मोरङमा, राजी कैलाली र कञ्चनपुरमा, मेचे झापामा र कुमाल नवलपरासीमा अनि माझी रौतहट र सर्लाहीतिर बोलिने भाषाहरू हुन्।मारवाडी भाषाभाषीहरू पनि तराईका सहरी क्षेत्रमा केही मात्रामा भेटिन्छन्।

राष्ट्रिय र क्षेत्रीयस्तरमा देखा परेका भाषिक विविधता जिल्लास्तरमा पनि पाइएको छ।खास गरेर सहरी क्षेत्र र तराईको उत्तरी भेगमा यस स्थितिको जटिलता बढी मात्रामा भेटिन्छ।यसका मुख्य कारणहरू बसाइँसराइ, रोजगारीको अवसर, आवागमनको सुविधा, नेपालमा विद्यमान बहुभाषिक समुदायको बसोबास आदि हुन सक्छन्। उल्लिखित जिल्लाहरूमा बहुसङ्ख्यक भाषाका साथै अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू पनि बोलिने हुनाले अल्पसङ्ख्यक समुदायको हितलाई पनि ध्यान पुऱ्याउनु आवश्यक हुन्छ। भाषिक विविधताबाहेक पहाडी र हिमाली क्षेत्रका केही जिल्लाहरूमा एउटै अथवा दुईवटा भाषाको मात्र प्रचलन भएको पाइन्छ।

१.३ बहुभाषिकता

नेपाली समाजमा रहेको भाषिक विविधताले गर्दा विभिन्न भाषाभाषीहरूबीच विचारको पारस्परिक आदानप्रदान सुगम नहुन सक्छ तर नेपालमा यथार्थ भाषिक स्थिति यस भन्दा भिन्न किसिमको देखिन्छ।कुनै विश्वसनीय अध्ययनको अभावमा निश्चित रूपले केही भन्न गाह्रो भए तापनि यस सम्बन्धमा दुई प्रकारका प्रवृत्तिहरूलाई औँल्याउन सकिन्छ।

पहिलो तराई क्षेत्रमा पूर्वमा मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्म बोलिने भाषाहरु .राजवंशी, मैथिली, भोजपुरी, अवधी आदि. बोधगम्यताको दृष्टिकोणले अविच्छिन्न रूपले सम्बद्ध भएका देखिन्छन्। अर्थात् कुन ठाउँमा एउटा भाषाको अन्त हुन्छ र अर्को भाषाको सुरुवात हुन्छ भन्ने कुरा निश्चित गर्न गाह्रो हुन्छ। यसै कारणले तराई क्षेत्रका कुनै दुई निकटवर्ती ठाउँका बासिन्दाहरु एकअर्काका बोली सजिलैसँग बुझ्न सक्छन्। निकटतम दूरीमा यस्तो भए पनि ठाउँको दूरी जतिजति बढ्दै जान्छ उतिउति बोली बुझ्नमा कमी आई सम्प्रेषणमा कठिनाई बढ्दै जान्छ। फलस्वरूप दुई भाषामा अन्तिम दूरीमा रहने बासिन्दाहरुबीच सम्प्रेषण हुन कठिन हुन्छ। यस्तो स्थितिमा तराईमा खास गरेर शिक्षित वर्गले हिन्दीलाई सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। मेची देखि महाकाली सम्म तराई भेग र भित्री मधेसमा बोलिने थारु भाषाको सम्बन्धमा पनि यस्तै क्रम पाइन्छ।

सम्प्रेषणका दृष्टिकोणले हिमाली र पहाडी क्षेत्रहरुमा पनि नेपालीका विभिन्न भाषिकाहरुबीच तराईमा बोलिने विभिन्न भाषाहरुसह अन्तर्सम्बन्ध रहेको पाइन्छ तर यी क्षेत्रहरुमा बढी भिन्नता भएका भोट, बर्मेली परिवारका भाषाहरुका वक्ताहरुबीच आफ्ना मातृभाषाको माध्यमबाट सम्प्रेषणको क्रम विच्छेद भएको स्थिति पाइन्छ। यस्तो स्थितिमा यी भाषाभाषीहरुले सामान्यतः सम्पर्कभाषाको रूपमा नेपालीको प्रयोग गरेको पाइन्छ।

यस प्रकार बहुभाषिकता नेपाली समुदायको वास्तविकता हो। सम्पर्क भाषा बाहेक अधिकांश गैर नेपाली भाषाभाषीहरु अरु विभिन्न प्रयोजन, शिक्षा, अध्ययन, प्रशासन, प्रकाशन आदि. का लागि नेपालीलाई दोस्रो भाषाको रूपमा सिक्ने गर्दछन्। फलस्वरूप बहुभाषिकता नेपाल अधिराज्यको अधिकांश भागमा दैनिक जीवन चलाउन एक आवश्यकता भइसकेको छ।

१.४ बहुभाषिकताको परिणाम

नेपालमा विद्यमान बहुभाषिक स्थितिले एक वा एकभन्दा बढी भाषाहरुमाथि विभिन्न किसिमको प्रभाव पारेको देखिन्छ। तीमध्ये प्रसारण(Convergence) स्थिति धेरै भाषाहरुमा पाइन्छ। यस प्रक्रियाद्वारा कुनै भाषिक विशेषता एक भाषाबाट अर्को भाषामा सर्छ। फलस्वरूप एउटै भाषामा विभिन्न भाषाहरुको सम्पर्कको कारणले भिन्नता देखिन्छ। यसै कारणले मनाङको गुरुङ भाषा (मनाङ्वा) कास्की र लमजुङको भन्दा फरक छ। त्यस्तै तराईमा बोलिने नेपाली पहाडी क्षेत्रमा बोलिने नेपालीभन्दा शब्दभण्डार र संरचनाका दृष्टिले केही भिन्न छ।

बहुभाषिकताको अर्को उल्लेख्य परिणामको रूपमा भाषाको लोप पनि नेपालमा देखिएको छ। धेरै जातजातिले अर्को भाषा सिक्नेबोल्ने क्रममा आफ्नो मातृभाषा बिस्तारै

बिर्सरछाडेर अर्को भाषालाई मातृभाषाका रूपमा ग्रहण गरेका छन्। खास गरेर नेपाली भाषाभाषीहरूको बाहुल्य भएका पहाडी क्षेत्रमा बसोबास गरेका र बसाइँ सरेका अल्पसङ्ख्यक भाषाभाषीहरूले नेपालीलाई मातृभाषाका रूपमा ग्रहण गरेको पाइन्छ। यस सन्दर्भमा दशवटा राई भाषाहरूको लोप भइसकेको र अन्य बाह्रवटा राई भाषाहरू लोप हुने स्थितिमा पुगिरहेको कुरा नि.सी.१९९२ इ. ले उल्लेख गरेका छन्। साथै कुसुण्डा भाषा प्रायः लोप भइसकेको ठानिएको छ। लोप हुने स्थितिमा नेपालमा अन्य अल्पसङ्ख्यक भाषाहरू पनि लाग्न थालेका छन्। दुरा भाषा एउटा यसको ज्वलन्त उदाहरण हो। यी भाषाहरूको लोप हुनुअघि एउटा छिटोछरितो अध्ययनको माध्यमबाट यिनको पहिचान गरी संरक्षण र अभिलेखन गर्ने कार्यक्रमको नितान्त खाँचो देखिन्छ।

१.५ जातजातिगत स्थिति र भाषा

१.५.१ जातजातिको वर्गीकरण

नेपालमा विभिन्न जातजातिका मानिसहरू बसोबास गर्छन्। यिनीहरू हिमाली, पहाडी र भित्री मधेश तथा तराईका क्षेत्रहरूमा वितरित छन्। मूलतः ठाउँका आधारमा यिनीहरू हिमाली, पहाडी र मधेसीका रूपमा चिनिन्छन्। २०४८ को जनगणनामा यस अधिका जनगणनाका अपेक्षा जातजातिको स्पष्ट रूपमा उल्लेख भएको पाइन्छ। उक्त जनगणनामा हिमाली, पहाडी र मधेसी गरी नेपालमा बसोबास गर्ने जातजातिहरूको जम्मा सङ्ख्या ६० देखाइएको छ।

सेर्पा, थकाली, भोटे र ब्यासीहरू हिमाली जातिका रूपमा चिनिन्छन्। पहाडी जातिहरूमा मगर, तामाङ, राई, गुरुङ, लिम्बू, सुनुवार, चेपाङ, थामी, थकाली, जिरेल, लाप्चे (लेप्चा) का साथै जातले चिनिने क्षेत्री, बाहुन, कामी दमाई, सार्की, सन्यासी, बादी, चुराँटे र गाइने पर्दछन् भने नेवारहरू पहाडी जात र जाति दुवै दृष्टिले चिनिन्छन्।

भित्री मधेसमा बस्ने जातिहरूमा कुमाल, माझी, दनुवार, दरै, बोटे, राउटे, राजीलाई मानिन्छ। यिनीहरूको मूल बस्ती भित्री मधेस मानिए पनि बसाइँसराइको प्रवृत्ति वा अन्य कारणले पहाडी क्षेत्र र कतै तराई(मधेस)मा पनि यिनीहरू बसेका देखिन्छन्।

तराई क्षेत्रका जातले चिनिनेहरूमा यादव, तेली, चमार, बनिया, दुसाध, मल्लाह, कानू, धोबी, धानुक, खत्वे, कायस्थ, कुम्हार, राजपुत, हलुवाई, मारवाडी, राजभाट, कुसबाहा, बाहुन(तराई), सुडी, कलवार, कुर्मी, मुसहर, केवट गरी २२ जात उल्लेख छन्। यस क्षेत्रमा जातिका रूपमा मानिनेहरूमा थारु, राजवंशी, सतार, गन्गाई(गणेश), झाँगड, धिमाल र मेचेहरू हुन्। मुसलमान, सिखजस्ता धार्मिक आधारमा जाति र स्थानगत आधारका बङ्गालीहरूको पनि बसोबास तराईमा रहेको छ।

उक्त जातजातिहरूमध्ये कतिपयको बसोबास पूर्व-पश्चिमका धेरैजसो क्षेत्रमा फैलिएको छ भने केहीको बसोबास खास क्षेत्र वा जिल्लामा मात्र सीमित रहेको देखिन्छ। जातिका

रुपमा चिनिनेहरुका तुलनामा प्रायः जातले चिनिनेहरुको बसोबास धेरै जिल्ला वा क्षेत्रमा फैलिएको पाइन्छ। जस्तै पहाडी क्षेत्रमा क्षेत्री, बाहुन, दमाई, ठकुरी, सन्यासी आदि र तराई क्षेत्रमा यादव, तेली, चमार, कुसवाहा आदि यस्ता वर्गमा पर्दछन्।

यस्तै २०४८ को जनगणनामा स्पष्ट उल्लेख नभएका पहाडी जातजातिहरुमा पहरी, हायु, दुरा, भुजेल, घर्ती, कुसुन्डा हुन् भने तराईका जातजातिहरुमा बढई, लोहार, कोइरी आदि हुन्।

१.५.२ जातजाति र मातृभाषा

नेपाल विभिन्न जातजातिहरुको देश हो। भाषागत विविधताका साथै जातजातिगत विविधता पनि यसको प्रमुख विशिष्टता हो। जातजाति र तिनीहरुको प्रयोग गर्ने मातृभाषाहरुबीचको सम्बन्धलाई विचार गर्दा मुख्यतः निम्नलिखित पाँच स्थितिलाई औल्याउन सकिन्छः

क) एक जाति र एक भाषा

प्रत्येक जातिले भिन्नाभिन्नै भाषा प्रयोग गर्ने स्थितिमा जातिहरु र भाषाहरुको सङ्ख्यामा समानता रहनु स्वभाविक छ। नेपालमा मगर, थारु, तामाङ, गुरुङ, लिम्बू, सेर्पा, राजवंशी, सुनुवार, कुमाल, माझी, दनुवार, चेपाङ, थामी, थकाली, भोटे, धिमाल, दैरे, लोप्चे(लेप्चा), व्यासी, राउटे, राजी आदि जातिका आ-आफ्नै बेगलाबेगलै भाषा छन्। उक्त स्थितिमा यिनीहरुका बीच एक जाति र एक भाषाको सहसम्बन्ध कायम रहेको देखिन्छ त्यसैले यस किसिमको सम्बन्ध दर्साउने भाषाहरुलाई जातीय भाषा भन्न सकिन्छ।

ख) एक जाति र अनेक भाषा

सामान्यतः एउटै जातिका रुपमा चिन्ने भए पनि सो जातिअन्तर्गत पर्ने मानिसहरुले विभिन्न भाषाहरु बोल्ने स्थिति पनि हामीकहाँ विद्यमान छ। त्यस्तो जाति हो राई किराती र त्यस्ता भाषाहरु हुन्- वान्तवा, चाम्लिङ, थुलुङ आदि। यद्यपि यिनलाई भिन्नाभिन्न जातिका भिन्नाभिन्न भाषा मान्न पनि सकिएला तर भाषाहरु भिन्नाभिन्नै बोले पनि राई समुदायका रुपमा चिन्ने-चिनाउने प्रचलन रहेकाले राईलाई जाति र यिनीहरुले प्रयोग गरेका भाषाहरुको भिन्नतालाई दृष्टिमा राखेर तिनलाई अनेक भाषाका रुपमा लिन सकिन्छ।

ग) अनेक जात र एक भाषा

नेवार समुदाय धेरै जातसँग सम्बन्धित भए पनि एउटै नेवारी भाषा बोल्नेहरुको समुदाय हो त्यसैले जात वा उपसमुदायहरुमा विभक्त नेवारहरु एउटै भाषामा आबद्ध रहेका छन्।

घ) एउटै जातजाति र अनेक भाषा

एउटै जातजातिका मानिसहरु भिन्नभिन्न भाषिक क्षेत्रमा रहँदा सोही क्षेत्रको भाषा प्रयोग गर्ने गरेको पनि पाइन्छ। आफ्नो जात तथा जातित्वको आधारमा भाषाहरु लिने प्रवृत्ति तराईमा बस्ने धेरैजसो बासिन्दाहरुमा भेटिँदैन। तराईका भिन्नभिन्न जातिहरु (जस्तै: यादव, तेली, कुर्मी, कुसबाहा, चमार आदि) मैथिली क्षेत्रमा मैथिलीभाषी, भोजपुरी क्षेत्रमा भोजपुरी भाषी र अवधी क्षेत्रमा अबधीभाषीका रूपमा चिनिन्छन्। यसरी तराईमा जातित्वका आधारमा भाषाको पहिचान केही कम रहेको देखा पर्छ।

ड) अनेक जातजाति र एक भाषा

नेपाली भाषा अनेक जात(क्षेत्री, बाहुन, कामी, दमाई, ठकुरी, सार्की, सन्यासी आदि)को मातृभाषा भएकाले यो अनेक जातको भाषा हो। साथै यसलाई मातृभाषाका रूपमा व्यवहार गर्ने मगर, गुरुङ, राई, लिम्बू, नेवार आदि अनेक जातिको समेत भाषा भएकाले यसलाई अनेक जातजातिको भाषा भन्न सकिन्छ। भिन्नभिन्न जातजातिका बीचको सम्पर्कको भाषाका रूपमा प्रयोग हुने हुनाले यस भाषालाई “अन्तर्जातीय भाषा” भन्न पनि सकिन्छ।

१.६ लेख्य परम्परा, साहित्य र साक्षरता

नेपालका धेरैजसो भाषाहरु अहिलेसम्म पनि कथ्यमौखिक। परम्परामा मात्र सीमित छन्। लेख्य परम्परा भएका भाषाहरुमा नेपाली, नेवारी, मैथिली, लिम्बू, भोजपुरी र अवधी आदिलाई लिन सकिन्छ। अन्य केही भाषाहरु भरखरै लेख्य परम्पराको खुट्टकिलामा उक्लँदैछन्। यस्ता भाषाहरुमा थारु, तामाङ, मगर, गुरुङ र राई समुदायका भाषाहरुमध्ये थुलुङ, बान्तावा, चाम्लिङ, खालिङ, कुलुङ आदि हुन्।

लेख्य परम्परा भएका भाषाहरुमध्ये नेपाली भाषा साहित्यका दृष्टिले विकसित र सम्पन्न भाषाहरुमध्ये मानिन्छ। यस भाषामा सामान्य शैक्षिक प्रयोगका लागि आवश्यक पूर्वाधारहरु तयार भइसकेका हुनाले उक्त दृष्टिले यसमा विशेष प्रयासको खाँचो नहुन सक्छ तर नेपाली राष्ट्रभाषाका साथै सरकारी कामकाजको समेत भाषा भएकाले त्यस्तो भूमिका निर्वाह गर्नका लागि आवश्यक हुने विकासको यसमा पनि जरुरत पर्छ। नेवारी र मैथिली भाषाहरु पनि लेख्य परम्परा र साहित्यका दृष्टिले विकसित भाषा मानिन्छन्। ऐच्छिक विषयका रूपमा माध्यमिक तहदेखि स्नातकोत्तरसम्म पठनपाठन हुने व्यवस्था भइसकेका यी भाषाहरुलाई शैक्षिक प्रयोगका दृष्टिले सामान्य पूर्वाधार रहेका भाषाका रूपमा लिन सकिन्छ।

सिक्किममा उच्चमाध्यमिक तहसम्म पठनपाठनको व्यवस्था भएको लिम्बू भाषा हाल स्वदेशमा भएका भाषिक तथा साहित्यिक गतिविधिबाट पनि शैक्षिक प्रयोगका लागि सामान्य पूर्वाधार बनाउन सक्षम रहेको देखा पर्छ। यस्तै भोजपुरी र अवधी भाषामा पनि

विभिन्न साहित्यिक रचनाको उपलब्धतालाई हेर्दा यिनलाई शैक्षिक दृष्टिले पूर्वाधार भएका भाषाका रूपमा लिन सकिन्छ।

थारु, तामाङ, मगर र गुरुङ भाषामा लेख्य परम्परा सुरु भएको धेरै नभए तापनि यी भाषाको विकासमा सम्बन्धित भाषाभाषीहरूको अभिरुचि तथा जागरुकता केही वर्षयता निकै बढेको पाइन्छ। साथै साहित्य लेखन तथा प्रकाशनका गतिविधिमा पनि निकै अग्रसरता देखिएकाले यिनको शैक्षिक प्रयोगको सम्भावना स्पष्ट हुन थालेको छ। यस्तै राईसमूहका भाषाहरूमध्ये बान्तावा, थुलुङ, चाम्लिङ, खालिङ, कुलुङ आदिमा पनि केही भाषिक तथा साहित्यिक गतिविधि बढ्न थालेको छ। साथै सेर्पा र थकाली भाषामा पनि उक्त गतिविधिमा अग्रसरता देखिएको छ।

२०४८ को जनगणनामा हिन्दी, उर्दू, भोटे(लामा/तिब्बती), अंग्रेजी आदि भाषाहरूको समेत उल्लेख पाइन्छ। यी भाषाहरू साहित्यसम्पन्न मानिन्छन्।

उल्लिखित भाषाहरूका साथै नेपालका अन्य भाषाहरूमा पनि क्रमशः आफ्नो मातृभाषाप्रतिको सचेतता बढ्दै जाने देखिएको छ। यस कुरालाई ध्यानमा राखेर नेपालका सबै मातृभाषीहरूको चाहना अनुरूप आ-आफ्ना मातृभाषाका माध्यममा प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था गर्दै जानु पर्ने हुन्छ।

सबै भाषाको विकासको गति र स्तर समान किसिमको हुँदैन। भाषाको विकासको गतिलाई तीव्र बनाउन सम्बन्धित भाषाभाषीहरूमा शैक्षिकस्तरको विकास र भाषिक प्रतिबद्धताको ठूलो महत्व रहन्छ। भाषाभाषीहरूमा जति शिक्षित तथा साक्षरहरूको संख्या बढ्दै गयो उति सम्बन्धित भाषाको उन्नति र प्रगतिमा योगदान पुग्न सक्छ। आफ्नो भाषामा शिक्षितहरू बढे भने त्यसमा उनीहरूले सम्बन्धित साहित्यिक गतिविधिमा भाग लिई भाषाको अभिवृद्धिमा सघाउन सक्छन् भने साक्षरहरूको सङ्ख्या बढेमा सो भाषामा लेखिएका पाठ्यसामग्रीहरूका लागि पाठकहरू पनि बढ्दै जाने हुन्छन् तर नेपालमा कतिपय भाषाभाषीहरू यस्ता पनि छन् जो गरिबी र निरक्षरताको जीवन गुजारिरहेका छन्। जबसम्म तिनीहरूलाई उक्त निम्नतम जीवनस्तरबाट उकास्न सकिँदैन तबसम्म तिनीहरूमा आफ्नो भाषा-संस्कृतिको जगेर्ना गर्न सक्ने क्षमता र जागरुकता कमै विकसित हुन सक्छ। यसरी शिक्षित तथा साक्षरहरूको सङ्ख्याको अभिवृद्धिमा आर्थिक कुरा पनि निर्णायक हुन आउँछ। हाल साक्षरताको प्रतिशत बढी भएका भाषाभाषीहरूमा आफ्नो भाषा-संस्कृतिको विकास प्रतिको जागरुकतामा विशेष वृद्धि हुनु र साक्षरताको प्रतिशत कम भएका भाषाभाषीहरूमा चाहिँ उक्त जागरुकताको असर कम देखिनुबाट पनि यस कुराको पुष्टि हुन्छ।

२ राष्ट्रिय भाषाहरुको विकास र संरक्षण

२.१ पृष्ठभूमि

भाषालाई एउटा सामाजिक सम्पदाको रूपमा लिन सकिन्छ। यस स्रोतको सही परिचालनबाट राष्ट्रिय संस्कृतिको संरक्षण र सम्बर्द्धनका साथै शिक्षामा सुगमता र लोकप्रियता बढ्न सक्छ। यसअतिरिक्त विभिन्न भाषिक समुदायहरुबीच सम्पर्क अभिवृद्धि भई राष्ट्रिय सद्भाव तथा एकताको भावनामा प्रोत्साहन मिल्ने हुन्छ। भाषिक सम्पदा तथा स्रोतको पूर्ण क्षमताको उपयोगका निम्ति राष्ट्रिय विकाससम्बन्धी अन्य कार्यक्रमहरु सरह भाषाविकास पनि योजनाबद्ध रूपमा गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ।

नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि राष्ट्रले भाषाविकाससम्बन्धी उक्त किसिमको प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने नीति लिएको तथ्य नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा २६.२मा उल्लिखित तलको उदाहरणबाट छर्लङ्ग हुन्छ:

विभिन्न धर्म, जात, जाति, सम्प्रदाय र भाषाभाषीहरुका बीच स्वस्थ एवम् सुमधुर समाजिक सम्बन्ध विकसित गरी सबैको भाषा, साहित्य, लिपि, कला र संस्कृतिको विकासद्वारा देशको सांस्कृतिक विविधता कायमै राखी राष्ट्रिय एकतालाई सुदृढ गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ।

यस संवैधानिक प्रावधानअन्तर्गत नेपालका सबै भाषाहरुको विकासलाई राष्ट्रिय भाषा नीतिको एक पक्षको रूपमा अँगालिएको कुरा प्रष्ट छ।

कुनै पनि समुदायमा भाषिक विकाससम्बन्धी नीतनिर्माण गर्नु एउटा जटिल र बहुआयामिक प्रक्रिया हो। तसर्थ यस प्रक्रियामा सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरुलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ। सर्वप्रथम सामाजिक भाषा विज्ञानमा प्रतिपादित सिद्धान्तहरुलाई हौगन, ई. फर्गुसन १९६८, न्युट्स्पीसी १९७०, फिमसन, १९७४। भाषाविकासका निम्ति सैद्धान्तिक अवधारणाका रूपमा ग्रहण गरिएका छन्। यसअतिरिक्त नेपालका भाषाहरुसम्बन्धी जनगणनातथ्याङ्कलाई अर्को आधिकारिक विकल्पका अभावमा पूर्णतः विश्वसनीय नभए तापनि प्रयोग गरिएको छ। भाषाविकास भाषिक प्रक्रिया मात्र नभई सामाजिक र मनोवैज्ञानिक प्रक्रिया पनि भएकाले विभिन्न समुदायहरुको भाषिक अभिवृत्तिसम्बन्धी तथ्यमाथि पनि भाषाविकासको नीति तर्जुमा गर्दा यथासम्भव ध्यान पुऱ्याइएको छ।

२.२ प्रक्रिया

राष्ट्रिय भाषाहरुको विकासका निमित्त तल दिइएका पाँच चरणहरु अपनाउनु आवश्यक देखिन्छ:

१. राष्ट्रिय भाषाहरुको पहिचान तथा निर्धारण गर्ने,
२. निर्धारित गरिएका भाषाहरुको संरचनागत योजना (Corpus Planning) तर्जुमा गर्ने,
३. ती भाषाहरुको स्तरगत योजना (Status Planning) तर्जुमा गर्ने,

४. लोपवान् भाषाहरूको संरक्षणका लागि कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने र
५. तर्जुमा गरिएको योजनालाई कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने।

२.२.१ राष्ट्रिय भाषाहरूको पहिचान तथा निर्धारण

माथि उल्लेख भएअनुसार नेपालका सबै राष्ट्रिय भाषाहरूको विकास गर्ने संवैधानिक प्रावधान छ।तर यो प्रक्रिया आरम्भ गर्नुअघि नेपालका कुन कुन भाषा राष्ट्रिय भाषाहरूमा तृभाषाहरू हुन् भन्ने कुराको पहिचान र निर्धारण पहिलो आवश्यकताको रूपमा देखिन्छ। यसनिमित्त कुनै वस्तुपरक र विश्वशनीय भाषिक सर्वेक्षण नहुनुजेलसम्म हालका लागि केही सुधारसहित केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट तयार पारिएका प्रतिवेदनहरूलाई नै आधार मान्नु पर्ने बाध्यता देखिन्छ।यी प्रतिवेदनहरू २००९-११ देखि २०४८ का आधारमा नेपालमा बोलिने भाषाहरूको परिवारगत विवरण खण्ड १.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

२.२.२ राष्ट्रिय भाषाहरूको संरचनागत योजना

क मानकको चयन

भौगोलिक तथा समाजिक भिन्नताका कारणले प्रत्येक भाषाका भाषिकाहरू हुन्छन्। तर ती भाषाको विकास गर्दा कुनै खास एक भाषिकालाई मानकका रूपमा चयन गर्नु पर्ने हुन्छ।मानकको चयन गर्नुभन्दा अगाडि सम्बद्ध भाषाका भाषिकाहरूबीचको तुलनात्मक अध्ययनको आवश्यकता पर्छ।यी भाषिकाहरूबीच कम अन्तर भएमा मानकको चयन सजिलैसंग गर्न सकिन्छ। यस सन्दर्भमा शिक्षित वर्गले बोल्ने सम्भव भएमा लेख्य परम्परा भएको स्तरीय भाषिकालाई मानकको रूपमा चयन गरी सरलीकृत रूपमा विकसित गर्दै लैजानु पनि एउटा विकल्पका रूपमा देखिन्छ किनभने त्यस्तो भाषिकामा प्रशस्त शब्दभण्डारका साथै त्यसका व्याकरणमा पनि बढी नियमितता देखिन्छ तर कुनै भाषाका स्थानीय भाषिकाहरूबीच ठूलो अन्तर भएमा मध्यवर्ती भाषिका (Central Dialect) लाई मानकको रूपमा चयन गर्न उपयुक्त देखिन्छ।

ख) लेखनपद्धति

अ लिपि

लिपिको परिप्रेक्ष्यमा नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरूलाई हेर्दा अधिकांश भाषाहरू देवनागरी लिपिमा लेखिने गरिएको पाइन्छ।नेपाली भाषा देवनागरी लिपिमा सरकारी कामकाजको भाषा हो। मैथिली भाषाको आफ्नै प्राचीन लिपि छ जसलाई मिथिलाक्षर वा तिरहुता लिपि भनिन्छ तर देवनागरी लिपि भएको हिन्दी भाषाको मैथिली भाषाभाषीमाथि परेको अत्यधिक प्रभाव र देवनागरी लिपिमा मुद्रणको सुलभताले गर्दा अचेल मैथिली भाषा देवनागरी लिपिमै लेखिन्छ र यस भाषाको प्रकाशन यसै लिपिमा हुन्छ। नेवारी भाषाका कतिपय प्राचीन ग्रन्थहरूमा भुजिमोल तथा रञ्जना आदि लिपिको प्रयोग देखापरे तापनि अधिकांश ग्रन्थमा चाहिँ प्रचलित नेवारी लिपिकै प्रयोग पाइन्छ तर अचेल यो भाषाले पनि देवनागरी लिपि नै

अँगालेको छ। भोजपुरी भाषाले पनि आफ्नो कैथी-मिथिलाअक्षर जस्तै लिपि त्यागेर देवनागरी लिपिलाई ग्रहण गरेको पाइन्छ। यसबाहेक लिम्बू किराँती, सिरिजंगा, लिपिमा, लाप्चे भाषा रोड, लाप्चे, लिपिमा, खास गरेर धार्मिक सांस्कृतिक ग्रन्थहरूमा तामाङ, सेर्पा आदि भाषाहरू लामा-तिब्बती, लिपिमा लेखिन्छन्। हालै मगर भाषामा आक्खा लिपिलाई मगर भाषाको आफ्नो लिपि हो भनी प्रयोगमा ल्याउने प्रयास भएको पाइन्छ तर आधुनिक समयमा नेपालका धेरैजसो भाषाहरूमा देवनागरीको प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति देखा परेको छ। अवधी र थारु देवनागरीमा नै लिपिबद्ध छन्। यसबाहेक राई समूहका भाषाहरू तथा राजवंशी, दनुवार, चेपाङ, दरै, माझी, कुमाल भाषाहरूलाई देवनागरी लिपिमा लिपिबद्ध गर्ने प्रयास भएको पाइन्छ। लिपिका सन्दर्भमा नेपालमा बोलिने भाषाहरूको उपर्युक्त असमान स्थितिमाथि विचार गर्दा सबै भाषाहरूको लिपिमा एकरूपता भएमा निम्नलिखित फाइदा हुन सक्छन्:

१ नेपाल जस्तो बहुभाषिक समुदायमा बसोबास गर्ने व्यक्तिहरूलाई अरु भाषाभाषीसँग सम्प्रेषण र सम्पर्कका लागि आफ्नो मातृभाषाबाहेक अन्य भाषाहरू सिक्नु उनीहरूको दैनिक जीवनको सामान्य आवश्यकता हो। यस्तो स्थितिमा विभिन्न भाषाहरूको लिपिमा एकरूपता भएमा मातृभाषाका अतिरिक्त अरु भाषा सिक्नमा केही सहूलियत हुन सक्छ किनभने कुनै नयाँ भाषा सिक्नका निमित्त छुट्टै अर्को लिपि सिक्नु पर्दैन।

२ संविधानको धारा १८.२. अनुरूप प्रत्येक समुदायका बालबालिकाहरूलाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय सञ्चालन गर्न सकिने व्यवस्था छ। त्यसपछि राष्ट्रभाषा पनि सिक्नु पर्ने हुँदा यस्तो सङ्कमणीय द्विभाषिक शिक्षा (Transitional Bilingual Education) को सन्दर्भमा विभिन्न मातृभाषाहरू र राष्ट्रभाषा दुवैको लिपि समान भएमा शिक्षा हासिल गर्न सहूलियत हुने कुरा प्रष्ट देखिएको छ।

भाषावैज्ञानिक र अरु व्यावहारिक सुविधानका दृष्टिकोणले भाषाहरूका निमित्त देवनागरी लिपिको प्रयोग बढी उपयुक्त देखिए तापनि यस सम्बन्धमा सम्बद्ध भाषाभाषीहरूको समाजिक तथा मनोवैज्ञानिक अभिवृद्धिमाथि विचार गर्नु अति नै प्रासङ्गिक देखिन्छ किनभने यी भाषाभाषीहरूको इच्छाविपरीत लिपिको चयन गरिएमा त्यसको सफल कार्यान्वयन गर्न गाह्रो हुनेछ। लिपिको चयनका सम्बन्धमा यस किसिमका विचार देखा पर्दछन्:

१ एकरूपता, भाषासिकाइमा सहजता आदि दृष्टिकोणले नेपालका भाषाहरूमा देवनागरी लिपिको प्रयोग हुनु पर्ने,

२ नेपालका सबै भाषाहरूमा देवनागरी लिपिको प्रचलन हुनु पर्ने तर कुनै भाषाको परम्परागत लिपिलाई सांस्कृतिक धरोहर मानी संरक्षण गरिनु पर्ने,

३ परम्परागत लिपि भएका भाषाहरूको आफ्नै लिपिलाई बढी उपयुक्त बनाई प्रचलनमा ल्याउनु पर्ने।

आ. वर्णमाला

देवनागरी लिपिमा प्रचलित वर्णमालाका माध्यमले र भाषाशिक्षणमा सरलता ल्याउने दृष्टिकोणले केही सुधारको आवश्यकता देखिन्छ। संस्कृत भाषाको ध्वनिप्रणालीमा आधारित यो वर्णमाला नेपालमा बोलिने भाषाको ध्वनिप्रणालीसँग पूर्ण रूपमा मेल खाने नदेखिएकाले नेपालमा राष्ट्रिय भाषाका सबै ध्वनितत्वको प्रतिनिधित्व गर्न नसक्ने हुँदा यसलाई नेपालमा बोलिने भाषाहरूको ध्वनिप्रणाली अनुकूल बनाउनु उपयुक्त हुन्छ। यस सम्बन्धमा दुई किसिमको प्रक्रिया अपनाउनु पर्नु देखिन्छ:

- १ कुनै भाषाको ध्वनिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने वर्णमात्र कायम राख्ने,
- २ कुनै ध्वनिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने वर्ण नभएमा त्यस्तो ध्वनिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने नयाँ वर्ण अथवा उपयुक्त मात्राचिन्ह(Diacritic) थप्ने।

यसरी कुनै भाषाको बोलाइ र लेखाइका बीचको अन्तर हटाउने प्रयत्नबाट मातृभाषाशिक्षणमा मात्रै नभएर दोस्रो भाषा शिक्षणमा पनि सहयोग हुनेछ। यस प्रयासका निमित्त नेपालका विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरूको ध्वनिप्रणालीको अध्ययन गरी त्यसमा आवश्यकता अनुरूप माथि उल्लिखित सुधार गर्नु आवश्यक देखिन्छ। यी प्रक्रियाहरूलाई अँगाल्दा कुन कुरा निश्चित देखिन्छ भने विभिन्न भाषाहरूले प्रयोग गर्ने वर्णमालामा धेरै हदसम्म एकरूपता भए पनि ध्वन्यात्मक भिन्नताले गर्दा केही असमान रहने स्पष्ट छ।

इ हिज्जे

वर्णमालाको ध्वनीकरण (Phoneticization) पछि स्वभाविक रूपले हिज्जेमा परिवर्तन आउन सक्छ। फलस्वरूप कुनै भाषाका शब्दहरूको उच्चारण र हिज्जेबीच समानता आउनेछ। यसबाहेक हिज्जेमा अस्थिरता पनि भाषाको विकास वा मानकीकरण/स्तरीकरणको क्षेत्रमा एउटा ठूलो बाधकका रूपमा देखिएको छ। नेपालका भाषाहरूमा सबभन्दा बढी समृद्ध भए तापनि राष्ट्रभाषा नेपाली पनि यसबाट मुक्त छैन। यस समस्याको समाधानका लागि भाषाका लेख्य र मौखिक रूप बीचको अन्तरलाई कम पारी हिज्जेमा एकरूपतातिर लैजाने प्रयास गर्नु पर्ने खाँचो देखिन्छ। यस सन्दर्भमा सम्बन्धित भाषाहरूका लेखकहरू र शिक्षण तथा मुद्रण पेसामा संलग्न व्यक्तिहरूका साथै पत्रकारहरूको अग्रणी भूमिका रहन्छ किनभने वर्ण र हिज्जेको सुधारबाट यिनीहरू नै सबभन्दा बढी प्रभावित हुनेछन्।

ग. शब्दभण्डार

प्रायः हरेक भाषामा आफ्नो समुदायसँग सम्बन्धित प्रचलित विश्वास, धारणा आदिलाई व्यक्त गर्न यथेष्ट शब्दभण्डार रहेको पाइन्छ र नयाँ अनुभवलाई व्यक्त गर्ने प्रयास गर्दा पुराना शब्दहरूको अर्थमा परिवर्तन हुने तथा नयाँ शब्दहरूको प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ तर कुनै भाषाको कार्यक्षेत्रविस्तार भएको स्थितिमा स्वाभाविक शब्दभण्डारको विकास मात्र पर्याप्त नभएर यसको योजनाबद्ध विकासको खाँचो पर्छ।

नेपालमा पनि राष्ट्रिय भाषाहरूको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने तथा मातृभाषालाई प्राथमिक तहसम्म शिक्षाको माध्यम बनाउन सकिने सवैधानिक प्रावधान रहेको परिप्रेक्षमा विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरूमा शब्दभण्डारको क्षमतालाई वृद्धि गर्ने उपयुक्त योजनाको तर्जुमा गर्नु पर्ने देखिन्छ तर यस्तो योजनाको तर्जुमा र यसको कार्यान्वयन गर्दा विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरूको भाषिक स्वरूपका साथै समाजिक आवश्यकता र अभिवृत्तितर्फ पनि समुचित रूपमा ध्यान दिनुपर्छ। विगतका वर्षहरूमा विभिन्न देशमा अँगालिएको शब्दभण्डारको विकासयोजना अव्यावहारिक भएकाले असफल सिद्ध भएको पाइन्छ। यस सम्बन्धमा युनेस्को प्रतिवेदन (१९५३इ) मा प्रतिपादित निम्नलिखित मार्गदर्शक सिद्धान्तहरू भाषाहरूका शब्दभण्डारको संवर्द्धनका लागि पनि उपयुक्त हुन सक्छन्:

- १ प्रयोगमा आएका शब्दहरूको अध्ययन गर्ने,
- २ मातृभाषामा शब्द उपलब्ध भएमा अथवा मातृभाषाका शब्दको अर्थ विस्तार गरेर नयाँ कुरा व्यक्त गर्न सक्ने स्थित भएमा नयाँ शब्दको अर्थ कृत्रिम रूपमा निर्माण नगर्ने,
- ३ शब्दभण्डारको अभिवृद्धिका निमित्त कुनै नयाँ शब्द थप्नुभन्दा अघि उक्त शब्दको तत्कालै अथवा निकट भविष्यमा आवश्यकता छ कि छैन भन्ने कुराको विचार गर्ने,
- ४ विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा पुरै पारिभाषिक शब्दहरू र तिनको निर्माण तथा स्रोतमा नियमितता कायम राख्ने
- ५ प्रयोग गरिने भाषाको ध्वन्यात्मक संरचना र व्याकरण व्यवस्थाअनुसार शब्दहरूमा आवश्यक परिवर्तन गर्ने र
- ६ नयाँ शब्दको चयनपछि त्यसप्रति भाषाभाषीहरूको प्रतिक्रिया जान्ने।

नेपालका राष्ट्रिय भाषामा सुधारिएको लिपि, वर्णमाला, हिज्जे तथा उच्चारणका साथसाथै शब्दभण्डार र यसको प्रयोगमा एकरूपता र स्थिरता ल्याउन शब्दकोशनिर्माणको ठूलो महत्व छ। एकातिर नयाँ शब्दकोश निर्माण प्रक्रियालाई अपनाउनु पर्ने आवश्यकता छ भने अर्कोतिर नेपाली, नेवारी, मैथिली, लिम्बू आदि भाषाहरूमा निर्माण भइसकेका शब्दकोशहरूको यिनै सिद्धान्तका आधारमा परिमार्जन गर्नु पनि जरुरी छ। साथै विभिन्न भाषाभाषीहरूलाई अन्य भाषा सिक्न सहयोग पुऱ्याउने एकभाषीबाहेक द्विभाषिक तथा बहुभाषिक शब्दकोशको निर्माणतर्फ पनि जोड दिनु आवश्यक छ।

घ. व्याकरण

नेपालका धेरैजसो राष्ट्रिय भाषाहरूको भाषिक स्वरूपमा विविधता हुनाको प्रमुख कारण यी भाषाहरूको लेख्य रूप नहुनु हो। अर्को कारण मानकको रूपमा स्थापित कुनै स्तरीय व्याकरण नहुनु पनि हो। राष्ट्रभाषा नेपाली सरकारी र शैक्षिक माध्यम तथा सम्पर्क भाषाको रूपमा स्थापित भएको र समृद्ध लिखित साहित्य भए पनि यसको लेख्य रूपमा एकरूपता देखिदैन। तसर्थ भाषिक संरचनामा देखिएका अनियमितताको खोजी गरी त्यसलाई नियमित

गरी सम्बन्धित भाषाहरुमा मानक व्याकरण तयार पार्नु उपयुक्त देखिन्छ। नेपाली भाषालाई अन्य भाषाभाषीहरुले पनि दोस्रो वा विदेशी भाषाका रूपमा सिक्ने गर्दछन्।

नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरुको व्याकरण तयार गर्दा सर्वप्रथम शैक्षिक प्रयोजनलाई ध्यानमा राखी आधारभूत शैक्षणिक व्याकरण(Pedagogical Grammar)को निर्माण गर्नु बढी उपयुक्त देखिन्छ। नेपाली, मैथिली, नेवारी, भोजपुरी, लिम्बूजस्ता भाषाहरुमा व्याकरण लेख्ने परम्परा स्थापित भइसकेकाले ती भाषाहरुको शैक्षणिक व्याकरणको साथसाथै सन्दर्भ व्याकरण (Reference Grammar) तयार गर्ने क्रम प्रारम्भ हुनु जरूरी छ। यस परिपाटीलाई अरु भाषामा पनि क्रमशः लागू गर्दै जानुपर्छ। कुनै भाषाको सन्दर्भ व्याकरण तयार गर्दा लिखित साहित्यको साथसाथै मौखिक प्रयोग र विभिन्न भाषिकाहरुबाट पनि तथ्यको सङ्कलन गरी त्यस भाषालाई आधुनिक भाषावैज्ञानिक सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्नु आवश्यक हुन्छ।

२.२.३ राष्ट्रिय भाषाहरुको स्तरगत योजना

पृष्ठभूमि

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा ६.१. अनुसार देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा मानिएको छ। विगतका संविधानहरु .२०१५ र २०१८. र अन्य कानुनी प्रावधानमा पनि नेपालीले राष्ट्रभाषाको मान्यता पाउँदै आएको कुरा सर्वबिदितै छ।

नेपालीले यस्तो किसिमको मान्यता पाउनु युक्तिसङ्गत नै मानिएको छ किनभने यो भाषा बहुसङ्ख्यकको मातृभाषा, अधिकांश नेपालीहरुको सम्पर्कभाषा हुनाका साथै यसमा समृद्ध लेख्य परम्परा पनि छ। यसबाहेक, धेरैजसो अन्य भाषाभाषीहरुले पनि नेपालीलाई दोस्रो भाषाको रमा प्रयोग गरिरहेका छन्। फलस्वरूप नेपाली सरकारी कामकाजको भाषा हुँदै जानु स्वाभाविकै हो।

तर विगतका वर्षहरुमा नेपालीको प्रयोगक्षेत्र सरकारी काकाजसम्म मात्रै सीमित नराखेर यस भाषालाई प्रायः हरेक क्षेत्रमा प्रयोग गर्ने नीति अवलम्बन गरियो। फलस्वरूप नेपाली सरकारी कामकाजबाहेक शिक्षा, आमसञ्चार तथा रोजगारी आदि क्षेत्रमा एकमात्र माध्यमको रूपमा प्रयोग हुन थाल्यो र यो स्थिति अहिले पनि धेरै हदसम्म जारी रहेको देखिन्छ।

नेपाली भाषालाई यस्तो प्रोत्साहन दिनाको पछाडि के तर्क प्रस्तुत गरियो भने यस किसिमको भाषानीतिको माध्यमबाट राष्ट्रिय एकताको सुदृढीकरणमा बल पुग्नेछ। यसको विपरीत वास्तविकता के छ भने नेपाल एकभाषी राष्ट्र होइन, बरु यो भाषिक विविधता भएको राष्ट्र हो। यस्तो स्थितिमा एउटा भाषाको चयन गरेर यसलाई राष्ट्रका प्रायः सबै सम्प्रेषणीय आवश्यकता पूरा गर्ने भार सुम्पिनु तर्कसङ्गत देखिदैन।

नेपालजस्तो बहुभाषिक समुदायमा कुनै एउटा भाषालाई यस्तो प्रधानता दिइयो भने प्रयोगको अभावमा अन्य भाषाहरु समीति हुँदै जान सक्छन्। अन्य मुलुकहरुमा पनि यस्ता

उदाहरणहरू धेरै पाइएका छन्। यस्तै र केही अन्य कारणले प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि निर्माण गरिएको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ६.२.मा नेपालका विभिन्न भागमा बोलिने मातृभाषालाई राष्ट्रिय भाषाको मान्यता प्रदान गरिएको छ। यस संवैधानिक मान्यताबाट नेपाली सरकारी कामकाजको एक मात्र माध्यम निर्धारित भए तापनि नेपालीसहित नेपालका सबै भाषाहरूलाई राष्ट्रिय भाषाको स्थान प्रदान गरेर सबै भाषाहरू र भाषिक समुदायबीच समानता स्थापित गर्ने अभिप्राय प्रष्ट भएको छ। यसै आकाङ्क्षाअनुरूप सबै राष्ट्रिय भाषाको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने अधिकार संविधानको धारा १८.१. मा उल्लेख गरिएको छ।

यी विभिन्न संवैधानिक प्रावधानहरूबाट नेपालमा भाषिक विविधताको धारणालाई स्विकारिएको देखिन्छ तर भाषिक विविधताको उपयोग लगायत विभिन्न भाषाहरूको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने कार्य तबसम्म सम्भव हुँदैन जबसम्म यी भाषाहरूको प्रयोग जीवनका विभिन्न क्षेत्रमा गरिँदैन। यसबाट मातृभाषाहरूको प्रयोगलाई बढी प्रचलित गराई तिनलाई कायम राख्न सम्बन्धित भाषभाषीहरूलाई प्रोत्साहन मिल्छ।

कार्यक्षेत्र

विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरूको प्रयोगक्षेत्र निर्धारण गर्न निर्णय लिनु आवश्यक देखिन्छ। यस दिशामा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७को धारा १८.२. मा प्रत्येक समुदाले बालबालिकालाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय सञ्चालन गर्न सक्ने प्रावधान भएको कुरा विदितै छ। प्राथमिक र अन्य तहमा मातृभाषाको प्रयोगका सम्बन्धमा अध्याय ३ मा सविस्तार वर्णन गरिएको छ। शिक्षाबाहेक मातृभाषाका अन्य प्रयोगक्षेत्रहरूमध्ये मुख्यतः निम्नलिखित हुन सक्छन्:

(क) सञ्चार

देशमा सूचनाको प्रवाहका निम्ति तीन प्रकारका आमसञ्चारमाध्यमहरू अपनाइन्छन्:

अ श्रव्य माध्यम

आ पाठ्य माध्यम र

इ श्रव्यदृश्य माध्यम

यी सबै माध्यमका लागि भाषा महत्वपूर्ण हुन्छ किनभने भाषा नै सम्प्रेषणका निमित्त मुख्य रूपले प्रयोग गरिन्छ।

अ श्रव्य माध्यम

नेपालको सन्दर्भमा रेडियो आमसञ्चारमाध्यमहरूमध्ये सबभन्दा बढी सुगम र सुलभ माध्यम हो किनभने यो कम खर्चिलो हुनाका साथै रेडियो नेपालको कार्यक्रम देशका प्रायः हरेक कुनकाप्यामा सुन्न सकिन्छ। साथै यस माध्यमबाट निरक्षरहरू पनि समाचार र अन्य कार्यक्रम बुझ्न सक्ने हुन्छन्।

सबै नागरिकहरुलाई सार्वजनिक महत्वसँग सम्बन्धित कुराका बारेमा सूचित हुने संवैधानिक अधिकार रहेको सन्दर्भमा रेडियो नेपालबाट प्रसारित हुने कार्यक्रमलाई अझ प्रभावकारी र लाभदायक तुल्याउन दुई .तीन. किसिमको सुधारको आवश्यकता देखिन्छः

- १) नेपाली सम्पर्क भाषा र सरकारी कामकाजको भाषा तथा शिक्षाको माध्यम भएकाले बढीभन्दा बढी श्रोताहरुलाई बोधगम्य बनाउन यस भाषालाई बोलचालको भाषासरह सरलीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ।
- २) सार्वजनिक, सांस्कृतिक र स्थानीय महत्वका कुराहरुलाई समाचार र अन्य कार्यक्रमद्वारा प्रसार गर्न क्रमिक रूपमा विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरुको प्रयोग गर्दै लैजानु पर्ने हुन्छ। हाल मैथिली, नेवारी र हिन्दीमा जस्तै केही अन्य राष्ट्रिय भाषाहरुमा पनि समाचार प्रसारण आरम्भ गर्न सकिन्छ। केन्द्रीय र क्षेत्रीय दुवै प्रसारणहरुको व्यवस्था गरेर भए पनि राष्ट्रिय भाषाहरुको प्रयोगलाई विस्तार गर्दै लैजान सकिन्छ।
- ३) अविकसित भाषाहरुको संरक्षणका निमित्त रेडियो, टेलिभिजनबाट विशेष कार्यक्रम तर्जुमा गरी प्रसारण गर्ने व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ।

आ. पाठ्य माध्यम

- १) सर्वसाधारणको जानकारीका लागि प्रकाशित हुने सरकारी सूचनाहरु, गजेटहरु र अन्य प्रकाशनहरुको प्रकृति हेरी आवश्यकताअनुसार विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरुमा अनुवाद हुनु पर्छ।
- २) विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरुमा पत्रपत्रिका सरकारी स्तरबाट प्रकाशित हुनु पर्ने देखिन्छ। किनभने यस्ता क्रियाकलापबाट यी भाषाहरुको विकास र संवर्द्धनका साथै यीसँग सम्बन्धित संस्कृतिको पनि संरक्षण हुन जानेछ।
- ३) विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरुमा भइरहेको साहित्यिक र अन्य गतिविधिलाई समेट्ने गरी प्रकाशनलाई प्रोत्साहित गर्नु आवश्यक देखिन्छ। यस्तो प्रयासबाट विभिन्न भाषाभाषीहरुबीच समझदारी र समन्वय कायम गर्न मद्दत मिल्नेछ।
- ४) मातृभाषाहरुलाई प्राथमिक शिक्षाको माध्यमको रूपमा लागू गर्दा बालबालिकाहरु प्रत्यक्ष रूपले प्रभावित हुन सक्ने हुनाले विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरुमा बाल पाठ्यसामग्रीको प्रकाशनतर्फ विशेष ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ।

इ) श्रव्यदृश्य माध्यम

टेलिभिजन सञ्चारको श्रव्यदृश्य माध्यम हो। हाम्रो मुलुकमा पनि यसको क्षेत्रलाई क्रमशः विस्तार गर्दै विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरुमा समाचारलगायत अन्य कार्यक्रमहरु आरम्भ गर्दै लैजानु आवश्यक देखिन्छ।

कुनै राष्ट्रिय भाषालाई सञ्चारमाध्यममा प्रयोग गर्दा सम्बन्धित भाषाको भाषिक क्षमता र प्रयोगक्षेत्रको स्वरूपको परिप्रेक्ष्यमा हेर्नु आवश्यक छ।

क) लेखन अध्ययन

यस अन्तर्गत विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरूमा साहित्यिक सृजना, सांस्कृतिक र भाषिक अध्ययन अनुसन्धान लोकसाहित्यको सङ्कलन र अनुवादजस्ता महत्वपूर्ण कुरामाथि जोड दिनु आवश्यक छ।

यी कार्यहरूलाई प्रोत्साहित गर्न सरकारी गैरसरकारी स्तरबाट प्रयास हुनु जरुरी देखिन्छ। प्रोत्साहनका रूपमा प्रकाशनमा सुविधा, वृत्तिको व्यवस्था, पुरस्कार आदि हुन सक्छन्। साथै भाषिक अनुसन्धान र लोकपरम्पराको अध्ययनका निमित्त सम्बन्धित स्वदेशी र विदेशी सङ्घसंस्थाबाट स्रोतको परिचालन गर्न सकिन्छ।

ख) सरकारी कामकाजको भाषा

भारत, सिंगापुर, स्विट्जरल्याण्डजस्ता बहुभाषिक राष्ट्रसरह नेपालमा पनि विभिन्न भाषिक समुदायका व्यक्तिहरूलाई सहुलियत दिन एकभन्दा बढी सरकारी कामकाजको परिकल्पना गर्नु पनि युक्तिसङ्गत हुन सक्छ। सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा नेपालीलाई कायमै राखी अरु राष्ट्रिय भाषाको क्षमता, वक्ताहरूको प्रवृत्तिसँगै राष्ट्रिय हितलाई समेत ध्यानमा राखी यस सम्बन्धमा निर्णय लिनु उचित हुन सक्छ।

ग) धार्मिक सांस्कृतिक कार्यक्रम

स्थानीय धार्मिक अथवा सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूमा स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्ने परम्परा बसाल्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

२.२.४ लोपवान् भाषाहरूको संरक्षण र पुनर्जीवन

कुनै पनि भाषालाई जीवित राख्न भाषाभाषीहरूको आफ्नो भाषाप्रति प्रतिबद्धता आवश्यक हुन्छ तर त्यस भाषाको प्रयोगको अभावमा प्रतिबद्धताको क्रमशः ह्रास हुँदै जान्छ र फलस्वरूप त्यो भाषा मरणावस्थामा पुग्छ। यस्तो स्थितिमा नेपालको भाषिक र सांस्कृतिक विविधतालाई जगेर्ना गर्ने उद्देश्यले मरणावस्थामा रहेका भाषाहरूको खोजी गरी तिनको अध्ययन हुनु अत्यन्त जरुरी भएको छ। साथै तिनलाई पुनर्जीवित गर्ने कार्यको थालनी गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिन्छ।

२.२.५ कार्यान्वयन तथा मूल्याङ्कन

भाषाविकाससहित भाषानीति र अन्य विभिन्न लक्ष्य हासिल गर्न यसको कार्यान्वयनका साथै सोको मूल्याङ्कन गर्ने प्रक्रियाको आवश्यकता पर्छ। यो प्रक्रिया कुनै निश्चित लक्ष्यको प्राप्तिका लागि सम्बन्धित योजनालाई कार्यान्वयनका

निमित्त एउटा छुट्टै राष्ट्रिय भाषाको परिषद् हुनु जरुरी हुन्छ। राष्ट्रिय भाषासम्बन्धी उल्लिखित योजनाअनुरूपको कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि सुझाउ खण्ड.ख. को राष्ट्रिय भाषापरिषद्अन्तर्गत वर्णन गरिएको छ।

३ शिक्षामा राष्ट्रिय भाषाको प्रयोग

राष्ट्रिय भाषा भन्नाले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ धारा ६.२. अनुसार नेपालका विभिन्न भागमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषाहरूलाई जनाउँछ। सोही संविधानको धारा १९.२. प्रत्येक समुदायले बालबालिकाहरूलाई प्राथमिक तहमा आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय संचालन गर्न पाउने मौलिक हक प्रदान गरेको छ। त्यस अनुरूपको शैक्षिक प्रयोजनका लागि सम्बन्धित विषयवस्तुबारे यहाँ उल्लेख गरिन्छ।

३.१ मातृभाषा: प्राथमिक शिक्षाको माध्यमका रूपमा

मातृभाषाशिक्षासम्बन्धी युनेस्को प्रतिवेदन.१९५३ इ. अनुसार बाल्यकालमा प्राप्त गरेका अनुभव र विचार तथा सम्प्रेषणको सामान्यतः सहज माध्यमका रूपमा प्रयुक्त भाषा नै मातृभाषा हो। बाल्यकालमा खेल्दाखेल्दै सिकेको भाषा हुनाले यस भाषामा बालकको वैचारिक र भावनात्मक निकटता रहेको हुन्छ। मातृभाषाबाट नै प्रत्येक व्यक्ति सर्वप्रथम आफू र आफ्नो वरिपरिको विश्वबारे धारणा बनाउन र अभिव्यक्ति दिन सक्छ। बालकले सर्वप्रथम सिकेको भाषा भएकोले यस्तो भाषालाई पहिलो भाषा पनि भनिन्छ। कतिपय स्थितिमा बालकहरूको सबभन्दा पहिले सिकेको भाषा मात्र नभएर त्यसपछि सकिएपनि बालकको विचार र सम्प्रेषणको सहज माध्यमका रूपमा प्रयुक्त छ भने त्यस्तो भाषालाई पनि मातृभाषा भनिन्छ। यसरी बालकको परिपक्वता सँगसँगै सिकिने भाषा हुनाले आफू हुर्केबढेको सांस्कृतिक परिवेशमा यसको बढी महत्व रहन्छ। सर्वप्रथम बालकलाई सोच्ने सम्झने र आफ्नो इच्छा तथा आवश्यकता व्यक्त गर्ने माध्यमका रूपमा मातृभाषा बालकका लागि सहज र सुगम हुनु स्वभाविक छ।

३.१.१ औचित्य

बालकलाई सिकाउने सबभन्दा उत्तम माध्यम उसको मातृभाषा हो भन्ने कुरा स्वयमसिद्ध छ। मनोवैज्ञानिक दृष्टिले मातृभाषा अर्थपूर्ण सङ्केतहरूको व्यवस्था हो जसले बालकको मस्तिष्कमा बोध र अभिव्यक्तिका लागि स्वचालित कार्य गर्छ। समाजशास्त्रीय दृष्टिले मातृभाषा आफ्ना समुदायका सदस्यहरूका बीच पहिचानको माध्यम हो। शैक्षिक दृष्टिले अपरिचित भाषाका माध्यमले भन्दा यसबाट उ छिटो सिक्न सक्छ। युनेस्को: १९५३ इ.

साक्षर हुन मातृभाषा सजिलो हुन्छ। मातृभाषामा लेखिएका पुस्तकहरू भाषाका सामाजिक सांस्कृतिक परिवेशका दृष्टिले पनि बालकलाई सहज र सुगम हुन्छन्। साक्षर भए पछि उसमा ज्ञानको भोक जाग्न थाल्छ। उक्त भोकलाई समन गर्न मातृभाषाले मात्र पर्याप्त नभएमा उ निकट सम्पर्कका अन्य भाषा तथा उपायहरूको अबलम्बनतिर लाग्छ। यसरी शिक्षाप्रति बालकहरूलाई डोऱ्याउन सर्वप्रथम उनीहरूलाई साक्षर बनाउनु पर्छ। साक्षरता वृद्धि गर्नका लागि

मातृभाषामा प्रारम्भिक शिक्षालाई प्रोत्साहित गर्नु जरुरी हुन्छ। १९९० इ.मा थाइल्यान्डमा भएको सबैका लागि शिक्षाविषयक विश्वसम्मेलनले यसतर्फ विशेष जोड दिएको उल्लेख्य छ। हाल नेपालमा प्राथमिक विद्यालय जाने उमरेका ६५ प्रतिशत बालबालिकाहरु मात्र विद्यालय जान्छन्। २०५७.२००० इ. सम्ममा सबै बालबालिकाहरुलाई साक्षर बनाउने श्री ५ को सरकारको लक्ष्य रहेको परिप्रेक्ष्यमा प्राथमिक शिक्षामा व्यापक विस्तार र सुदृढिकरणको खाँचो छ। शिक्षाको अवसरलाई यसरी सर्वसुलभ बनाउने दिशामा कार्य गर्दा बालबालिकाहरुलाई मातृभाषाका माध्यमबाट शिक्षा दिएमा उक्त लक्ष्य हासिल गर्न अझ सरल र सुगम हुने देखिन्छ। प्राथमिक तहमा भर्ना हुने धेरैजसो विद्यार्थीहरुमा बीचमै विद्यालय छाड्ने प्रवृत्ति रहेको छ। केही चाहिँ विद्यालय छाड्दै फेरि आउँदै गर्ने पनि हुन्छन्। यस्ता कतिपय विद्यार्थीहरुलाई प्राथमिक तह पूरा गर्न ९ देखि १२ वर्षसम्म लागेको पाइन्छ। राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ : २३। यसले ठूलो शैक्षिक नोकसानीको सङ्केत गर्छ। विद्यालय छाडेर जानेहरु प्रायः तल्ला कक्षा १, २ का विद्यार्थीहरु बढी सङ्ख्यामा हुन्छन्। यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने ससाना बालबालिकाहरुलाई विद्यालयको वातावरणसँग धुलमिल हुन कठिनाई भएको छ। यसका विभिन्न कारणहरु मध्ये एउटा प्रमुख कारण घर र विद्यालयका वातावरणमा देखिने दूरी कम गर्न र बालबालिकाहरुमा बीचमै विद्यालय छाड्ने प्रवृत्तिलाई समेत घटाउन मातृभाषाका माध्यममा शिक्षा दिन सुरु गर्नु उचित हुन्छ।

समग्रमा मातृभाषामा प्राथमिक शीषा दिनुका निम्नलिखित अपेक्षा हुन सक्छन्:

- १ आफ्नो घरपरिवार र आफ्नो परिवेशसँग परिचित गराउनु।
- २ आफ्नो सामाजिक, सांस्कृतिक विशेषतालाई नजिकबाट चिन्नु, बुझ्न सक्ने बनाउनु।
- ३ आफ्नो भाषा, साहित्य र संस्कृतिप्रति रुची जगाउनु।
- ४ बालसुलभ, सहज र सुगम ढङ्गले शिक्षा हासिल गर्न प्रेरित गर्नु।
- ५ शिक्षालाई रुचिपूर्ण, आकर्षणयुक्त र सर्वसुलभ बनाउनु।
- ६ बालकमा अन्तर्निहित संज्ञानात्मक र सृजनशील क्षमतालाई बढाउन मद्दत गर्नु।
- ७ घर विद्यालय बीचको दूरी कम गर्नु।

३.१.२ केही प्रमुख सवालहरु

मातृभाषामा शिक्षाको उपर्युक्त औचित्यको चर्चा गर्दा मुख्यतः मनोवैज्ञानिक पक्षलाई ध्यानमा राखिएको छ। तर प्रत्येक राष्ट्रले आफ्नो देशको शिक्षानीतिनिर्धारण गर्दा उका अगाडि देशको भौगोलिक, सामाजिक परिवेश र आर्थिक तथा राजनैतिक परिप्रेक्ष्यहरु पनि उपस्थित हुन्छन्। साथै राष्ट्रभित्रका विभिन्न सामाजिक, भाषिक समुदाय र तिनीहरुको बीचको अन्तर्सम्बन्ध तथा अनेकताभित्रको एकतालाई दृष्टिगत गरेर नै शिक्षाको नीति तय गरिने हुन्छ।

शिक्षाको अभिप्राय कुनै पनि बालबालिकाहरुलाई उनीहरुमा अन्तर्निहित अधिकतम सम्भावनाहरुलाई उद्धाटित गर्नु हो त्यसैले यसलाई कुनै तह, प्राथमिक, माध्यमिक आदि, मा

मत्र सीमित भएर सोचिनु उपयुक्त मानिदैन। शिक्षाले व्यक्तिलाई उसको सम्पूर्ण जीवनका लागि उपयोगी हुने ज्ञान र दक्षतातिर अग्रसर गराउँछ। प्राथमिक शिक्षा सुरु गर्दादेखि नै बालबालिकाहरूका उक्त असीमित सम्भावनाहरूलाई खुला राख्न सक्नु पर्छ। प्राथमिक शिक्षामा मातृभाषाको महत्व रहँदारहँदै पनि कुनै मातृभाषामा शिक्षा दिँदा उनीहरूको जीवनको आंशिक पक्षलाई मात्र ओगट्ने खालको भएमा त्यसभित्र रहेर व्यक्तिको सम्पूर्णतालाई हेर्न सम्भव हुँदैन। त्यस कारण हाम्रो देशको भाषिक विविधता तथा परिवेशलाई दृष्टि दिँदा प्राथमिक शिक्षा पनि एउटै भाषामा सीमित गर्नु उचित नहुन सक्छ।

मातृभाषामा शिक्षाका लागि सम्बन्धित भाषाभाषीहरूको जनसङ्ख्या तथा जनघनत्वको पनि ठूलो महत्व रहन्छ। सामान्यतः देशको १० प्रतिशत जनसङ्ख्या एका भाषाहरूमा उक्त प्रश्न विचारयोग्य मानिन्छ। फेसोल्ड १९९२:२९३ तर हाम्रो देशमा ५ प्रतिशतसम्मका भाषाहरू लिँदा पनि पाँचवटा भाषाभन्दा बढी नपर्ने स्थिति छ। ५० प्रतिशत भन्दा बढी एउटा भाषाले र पाँच प्रतिशतसम्मका यी ५ भाषाले देशको करिब ८९ प्रतिशत जनसङ्ख्या ओगट्छ। नेपालजस्तो देशको प्राथमिकता आधारभूत आवश्यकताका मूलभूत क्षेत्रमा केन्द्रित हुने देखिन्छ। मातृभाषाहरूमध्ये धेरैजसो लेख्य परम्पराको सुरुवात नै भएको छैन। यिनीहरूको भाषिक अध्ययन लेखन पद्धतिको निर्धारण देखि लिएर पाठ्यसामग्रीनिर्माण, पठन, पाठनको व्यवस्थापन आदिमा निकै ठूलो प्रयासको खाँचो पर्छ। मातृभाषी बालबालिकाहरूलाई राम्रो शिक्षा दिन प्रत्येक भाषामा पाठ्यपुस्तक मात्र पर्याप्त हुँदैनन्, सहायक तथा पूरक सामग्रीहरू पनि यथेष्ट मात्रामा हुनु पर्छ जसबाट उनीहरू आफ्नो भाषामा प्राप्त शिक्षालाई राम्ररी विस्तार गर्न सक्नु तर नेपालका धेरै जसो भाषाहरूमा यस्तो कार्य तत्काल सम्भव बनाउन कठिन छ। जुन भाषा लेख्य परम्परा, साहित्य आदिका दृष्टिले विकसित छ, भाषाभाषीको जनसङ्ख्याका दृष्टिले पनि आकर्षक छ र जसमा सङ्घ संस्थाहरूको सक्रियता पनि उल्लेख्य छ, त्यसको भने विभिन्न क्षेत्र तथा कार्यहरूमा विस्तार हुँदै जाने सम्भावना रहन्छ।

३.१.३ माध्यमका रूपमा मातृभाषाको छनोटका पूर्वाधारहरू

मातृभाषाहरूलाई शिक्षाको माध्यमका रूपमा छनोट गर्नु भन्दा पहिले ती भाषाहरूमा के कस्ता पूर्वाधारहरू विकसित भइसकेका छन् वा छैनन् र तिनमा कुन पूर्वाधार विकास गर्नु पर्ने आवश्यकता छ र त्यो कसरी गर्न सकिन्छ आदि कुराको ध्यान राख्नु जरुरी हुन्छ। यसै सन्दर्भमा प्राथमिक तहमा शिक्षाको माध्यम बनाइने मातृभाषाहरूमा आवश्यक हुने केही पूर्वाधारहरूको यहाँ चर्चा गरिन्छ।

क. लेखनपद्धतिको निर्धारण र प्रयोग

कुनै पनि मातृभाषामा शिक्षाको कुरो गर्नुभन्दा पहिला त्यो भाषा लिखित रूपमा आएको छ छैन, सोको ख्याल गर्नु पर्छ। त्यस भाषामा लेख्य परम्परा सुरु भएको छैन भने सोका लागि प्रयास थाल्नु पर्छ। यस क्रममा सर्वप्रथम सम्बन्धित भाषाको वर्ण तथा व्याकरण व्यवस्थाको

अध्ययन हुनु आवश्यक छ। त्यसपछि लिपिको छनोटका साथै लेखनपद्धति निश्चित गर्न सकिन्छ। लेखनपद्धति निश्चित गर्दा भविष्यमा भाषाभाषीहरूको व्यवहारमा चाहिने निकटतम भाषासँग वा अन्य राष्ट्रिय भाषाहरूसँग मिल्दोजुल्दो भएमा अन्य भाषा सिक्न र अनुभव तथा ज्ञानको विस्तार गर्दै जान सजिलो हुन्छ। यसरी लेखनपद्धति निश्चित भइसकेपछि लेख्य सामग्रीहरूको तयारी गरी तिनको प्रयोग गर्न थाल्नु पर्ने हुन्छ।

जुन मातृभाषामा लेखनपद्धति निर्धारण भइसकेको र लेखन परम्परासमेत कायम भएको छ तिनमा लेखनपद्धतिको निर्धारण र प्रयोग सम्बन्धी उक्त पूर्वाधार पूरा भइसकेको हुँदा उपयुक्त कुरा महत्वपूर्ण हुँदैन तापिन प्रचलित लेखनपद्धति एवम् हिज्जेमा एकरूपता कायम गर्ने दृष्टिले सुधार गर्ने प्रयास हुनु पर्छ। नेपालमा लेखनपद्धतिको पूर्वाधार पूरा गरेका भाषाहरू ज्यादै सीमित छन् त्यसैले उक्त पूर्वाधार पूरा गर्न धेरै भाषामा तत्काल कार्य गर्नु आवश्यक छ।

ख पाठ्यसामग्री निर्माण

लेख्य परम्परा र साहित्य भएका भाषाहरूमा पाठ्यसामग्रीनिर्माण गर्न जति सजिलो हुन्छ त्यति सजिलो अन्य भाषाहरूमा हुँदैन। यस्ता भाषाहरूमा भाषाको एउटा मानक स्वरूप स्थापित भइसकेको हुन्छ। त्यही ढाँचा तथा परम्पराको अनुसरण गरेर अगाडि बढ्न सकिन्छ। उक्त भाषाहरूको मौखिक प्रयोगमा विविधता भए पनि लेख्य प्रयोगलाई एक किसिमले सामाजिक मान्यता प्राप्त भइसकेको हुन्छ तर भरखरै लेख्य परम्पराको निर्माण गर्न सुरु गरेका भाषाहरूमा चाहिँ स्थानीय प्रयोगका विविधताले अल्झाइरहन सक्छ। ती मध्ये कुनै एक भेदको छनोट गरेर वा विभिन्न भेदको सामान्यीकरण गरेर पाठ्यसामग्री तथा पाठ्यपुस्तकहरू तयार गर्नु पर्ने हुन्छ र तिनको प्रयोगका क्रममा सम्बन्धित भाषाका शिक्षितहरूको सहमति प्राप्त गर्दै जानु पनि आवश्यक हुन्छ।

जुनसुकै भाषामा पाठ्यसामग्रीनिर्माण गर्नुभन्दा पहिले कसका लागि ती सामग्रीहरू लेखिन थालेका हुन् उनीहरूको स्तररुचि क्षमता तथा पृष्ठभूमिको ख्याल राखेर पाठ्यसामग्रीनिर्माणतिर लम्कनु वेस हुन्छ। त्यसो भएमा मात्र जसका लागि तयार गरिएका हुन् उनीहरूका लागि ती सामग्री अधिक उपयोगी हुन सक्छन्। लिखित साहित्यको लामो परम्परा भएका भाषाहरूमा पाठ्यसामग्री लेख्दा पुरानो अनुभवको पनि उपयोग गर्न पाइने हुन्छ र विभिन्न रचनाहरूको सङ्कलन गरेर पनि पुस्तकहरू तयार गर्न सकिन्छ तर मौखिक परम्परामा मात्र खेलिरहेका भाषाहरूमा सबै कुरा नवसृजनाबाट पूरा गर्नु पर्ने हुँदा यो कार्य निकै कठिन हुन्छ। फेरि पाठ्यपुस्तकलेखन एउटा प्राविधिक कुरा भएकाले यसमा साहित्यिक रचनामा भन्दा धेरै पक्षमा सचेत भई तथा पूर्वतयारीका साथ अग्रसर हुनु पर्ने देखिन्छ। हाल पाठ्यपुस्तकनिर्माणसम्बन्धी पूर्वाधार पूरा गरेका वा तत्काल पूरा गर्न सक्ने मातृभाषाहरू निकै

सीमित देखिन्छन् त्यसैले प्राथमिक शिक्षामा मातृभाषाको उपयोग गर्न चाहने विभिन्न मातृभाषीहरूले यसतर्फ विशेष सक्रिय हुनु पर्ने खाँचो छ।

ग. विद्यार्थी संख्या

प्राथमिक तहमा मातृभाषालाई शिक्षाको माध्यम बनाएर पठनपाठन गर्नका लागि केकति विद्यार्थीसङ्ख्या भएमा सुरु गर्न सकिन्छ भन्ने प्रश्न पनि महत्वपूर्ण हुन्छ। कुनै पनि शैक्षिक संस्थाले पठनपाठनको व्यवस्था गर्दा उसको भौतिक तथा जनशक्तिसम्बन्धी क्षमताअनुसार निश्चित कोटा तोकी भर्ना गर्ने र निश्चित विषयहरू पठनपाठन गर्ने व्यवस्था मिलाउने गरेको देखिन्छ। त्यस्तै कुनै प्राथमिक विद्यालयमा कति विद्यार्थीसङ्ख्या भए मातृभाषाको माध्यममा शिक्षा गराउन सकिन्छ वा छुट्टै मातृभाषी विद्यालय खोली सो सुविधा जुटाउनु उपयुक्त हुन्छ अथवा न्यूनतम सङ्ख्यामा कति विद्यार्थीहरू भए मातृभाषालाई विषयका रूपमा दिन सकिन्छ जस्ता कुराहरू प्रासंगिक हुन्छन्। एउटा नयाँ विद्यालय खोल्नु पर्दा निकै ठूलो रकम लगानी गर्नु पर्छ र एउटा विषय थप्दा नयाँ शिक्षकको व्यवस्था गर्नु पर्ने हुन्छ त्यसैले पनि विद्यार्थीहरूको न्यूनतम वा अधिकतम सङ्ख्याको विशेष महत्व रहन्छ।

घ. भाषिक समुदायको जनसङ्ख्या तथा जनघनत्व

मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्नका लागि अर्को महत्वपूर्ण पूर्वाधार भाषिक समुदायको जनसङ्ख्या तथा जनघनत्व हो। जनसङ्ख्या तथा जनघनत्व जति बढी हुन्छ उति भाषिक समुदायलाई आफ्नो भाषाको संरक्षण तथा सम्बर्द्धनमा टेवा मिल्छ। यसको आफ्नो भाषाप्रतिको प्रतिवद्धता बढाइराख्न समेत मद्दत मिल्छ। नेपालमा जति मातृभाषीहरू छन्, तिनमध्ये ५०.३ प्रतिशत नेपाली भाषाभाषीहरू छन्। प्रतिशतभन्दा बढी सङ्ख्याले बोलिने भाषाहरूमा नेपालीसमेत गरी जम्मा १२ वटा भाषाहरू पर्दछन्। बाँकी सबै भाषाहरू १ प्रतिशत भन्दा कम सङ्ख्यामा रहेकाले धेरैजसो मातृभाषाको विकास तथा प्रयोग विस्तार गर्ने सम्भावनामा विभिन्नता हुनु स्वभाविक छ। कतिपय भाषाभाषीहरू एकै क्षेत्रमा जनघनत्वका साथ नबसी वा बसाइँ सराइको प्रवृत्तिले गर्दा विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर बसेकाले पनि उनीहरूलाई आफ्नो भाषाबाट मात्र सामान्य व्यावहार चलन सक्ने स्थिति नभएकाले सानै उमेरदेखि प्रायः द्विभाषिकसमेत बनेका पाइन्छन्।

जुन क्षेत्रमा कुनै भाषिक समुदायको जनसङ्ख्या निकै ठूलो छ र उनीहरूको बसोबास पनि सघन रूपमा छ भने त्यस्तो ठाउँमा प्राथमिक विद्यालयहरूमा मातृभाषाका माध्यमले शिक्षा दिने पूर्वाधार सजिलै पूरा हुन सक्छ। त्यस्तो नभई कुनै भाषाभाषीहरूको ठूलो सङ्ख्या भए पनि अन्य भाषाभाषीसँग मिश्रित वा छरिएको बसोबास छ भने त्यस्ता विद्यालयमा कुनै एक भाषामा मात्र शिक्षाको व्यवस्था गर्न कठिनाई पर्ने जान्छ। विशेष गरी नेपालका सहरी क्षेत्र र कतिपय ग्रामीण क्षेत्रहरूमा पनि विविध भाषाभाषीहरूको बसोबास मिश्रित रूपमा रहेको पाइन्छ।

ङ. भाषिक समुदायको सकारात्मक प्रवृत्ति र सहयोग

कुनै मातृभाषामा शिक्षा दिने विषयमा सम्बन्धित मातृभाषीहरूको दृष्टिकोण के छ त्यसको ठूलो महत्व रहन्छ। भाषिक समुदाय मातृभाषामा शिक्षा दिएर बालबालिकाहरूलाई आफ्नो पहिचान र परवेशप्रति गौरव गर्ने बनाउन चाहन्छन्। मातृभाषाको सुझबुझ बालबालिकाहरूको भविष्यका लागि सहयोगी ठान्छन् भने उनीहरू यसप्रति सकारात्मक रहेको स्पष्ट हुन्छ। मातृभाषीहरू आफ्नो भाषाको विकासका गतिविधिमा उत्सुक तथा जागरुक छन् र त्यस भाषाको लेख्य परम्पराको विकास र साहित्यसृजनामा समेत संलग्न हुन थालेका छन् भने अवश्य नै यसप्रति सहयोगी छन् भन्ने ठान्नु पर्छ।

भाषाको विकासमा मातृभाषीहरू सचेत नभएको वा सचेत हुन नसकिरहेको अवस्थामा कसैले सहयोग गरेर पनि उनीहरू उक्त सहयोगलाई उपयोग गर्न सक्ने स्थितिमा नरहन सक्छन्। त्यस अवस्थामा उनीहरूको मातृभाषाको विकास हुन सक्ने सम्भावना कम हुन्छ। अभिभावकहरूले शिक्षालाई नयाँ अवसर र रोजगार र प्रतिष्ठाको विषय ठान्नका साथै मातृभाषाको शिक्षाले उक्त अवसरबाट बञ्चित भई बालबालिकाहरूलाई धरगाउँमै सीमित बनाउने आशङ्का गर्न सक्छन्। अतः यस्ता कतिपय स्थितिमा मातृभाषामा शिक्षा उनीहरूका लागि लाभदायक हुन्छ भन्ने कुराको आत्मविश्वास जगाउन विशेष प्रयास र प्रोत्साहनको पनि खाँचो पर्न सक्छ।

च. मातृभाषी शिक्षकहरूको उपलब्धता

मातृभाषामा शिक्षा दिनाका लागि मुख्यतः त्यसै भाषाका शिक्षकहरूको आवश्यकता हुन्छ। उक्त भाषामा शिक्षक हुने योग्यता भएका व्यक्तिहरू के कति उपलब्ध छन् सो को विशेष महत्व रहन्छ। नेपालमा कतिपय भाषाभाषीहरू यस्ता पनि छन् जसमा एस एल सी उत्तीर्ण गरेका व्यक्तिहरू पनि ज्यादै कम वा नगण्य सङ्ख्यामा छन्। त्यस्ता भाषाहरूमा तत्काल मातृभाषामा शिक्षा सुरु गर्न कठिन हुन्छ। शिक्षितहरू नभएका भाषामा लेख्य परम्पराका साथै साहित्यिक रचनाको थालनी सम्भव नहुने हुनाले तिनीहरूलाई शिक्षित गराउने प्रयासको विशेष खाँचो पर्छ। साक्षर तथा शिक्षितहरूको प्रतिशत उच्च रहेका भाषाहरूमा भने यस्तो समस्या आइपर्दैन।

छ. शिक्षकप्रशिक्षण

मातृभाषामा शिक्षा दिने कार्यक्रमको सफलताको मूल आधार शिक्षक नै हुन्छ। शिक्षकहरू योग्य र दक्ष भएमा नै यस किसिमको कार्यक्रम सफल हुने सम्भावना रहन्छ। प्राथमिक विद्यालयमा मातृभाषा पढाउने सबै शिक्षकहरू नयाँ भर्ना गर्नु पर्छ भन्ने छैन। हाल प्राथमिक विद्यालयहरूमा शिक्षक भई काम गर्नेहरूमध्ये भिन्नभिन्न मातृभाषी शिक्षकहरू पनि हुन सक्छन्। तिनका साथै मातृभाषाका थप शिक्षकहरूलाई समेत समावेश गरी मातृभाषी कक्षा र द्विभाषी कक्षाहरूमा पठनपाठन गर्ने सुझबुझ र दक्षताका लागि शिक्षकप्रशिक्षण दिएमा उपयुक्त शिक्षकहरूको आपूर्ति गर्न सकिने देखिन्छ।

ज. सरकारी सहयोग

विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्था सरकारको नीतिनिर्देशनअन्तर्गत रहने हुनाले निजी क्षेत्रमा प्राथमिक शिक्षा चलाउन चाहेमा सरकारको स्वीकृति पूर्वसर्त हुन जान्छ। अझ मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा चलाउन चाहनेहरूलाई सरकारले प्रोत्साहित गर्नु आवश्यक छ र सरकार आफैँले पनि जनघनत्व रहेका क्षेत्रहरू पहिल्याएर मातृभाषीहरूको चाहनाअनुरूप विद्यालय खोल्नेतर्फ चासो देखाउनु पर्छ। साथै पाठ्यसामग्रीहरू निर्माण गर्नेऽ पठनपाठनका लागि शिक्षकहरू उपलब्ध गराउनेऽ शिक्षकप्रशिक्षण गर्ने आदि कुरामा सरकारी सहयोगको विशेष महत्त्व रहन्छ।

३.२ द्विभाषिक शिक्षा

दुईवटा भाषालाई माध्यम बनाई शिक्षा दिइनुलाई द्विभाषिक शिक्षा मानिन्छ। यस्तो शिक्षाको उपयोग द्विभाषी तथा बहुभाषी समाजमा गरिन्छ। बालकहरूको मातृभाषा र बृहत् समाजको मूल शैक्षिक प्रणालीको भाषा फरक परेमा यस्तो शिक्षाको प्रसङ्ग आउँछ। बालकहरूको संज्ञानात्मक (Cognitive) विकासमा अवरोध नहुने गरी उनीहरूलाई शैक्षिक प्रणालीको मूल प्रवाहमा क्रमशः सम्मिलित गराउन द्विभाषिक शिक्षा उपयोगी हुन सक्छ।

हाम्रो देशमा धेरैजसो भागमा एकभन्दा बढी भाषा बोल्नेहरूको बसोबास छ। उक्त परिवेशमा घरपरिवारको भाषा एउटा र छरछिमेक वा निकटवर्ती समाजको भाषा अर्कै हुन्छ। बालक सधैं घरपरिवारमा मात्र सीमित रहँदैन। जब उसको उमेर बढ्दै जान्छ तब उ छरछिमेकको पनि सदस्य बन्न थाल्छ। त्यस स्थितिमा ऊ खेल्दाखेल्दै छरछिमेकको भाषा पनि सिक्न थाल्छ। मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले उसको घरपरिवारकै गतिविधि पनि सधैं घरभित्र मात्र सीमित रहँदैन। समाजका कतिपय व्यक्तिहरू घरमा आवतजावत गर्दछन्। उक्त स्थितिबाट पनि एकभन्दा बढी भाषा बोलिने समाजको बालक प्रभावित हुन थाल्छ। जब बालक आफ्ना अभिभावकहरूसँग हाट बजार तथा मेला आदिमा जान थाल्छ तब आफ्नो क्षमताअनुसारका घर बाहिरका सानातिना कतिपय काममा संलग्न हुन्छ तब अन्य अन्य भाषाभाषीहरूसँग सम्पर्क हुने अबसर बढ्छ। विद्यालय जान थालेपछि घर बाहिरका परिवेशको प्रभाव तथा सम्पर्क अझै विस्तार हुँदै जानु स्वभाविक छ। सहरबजारका बालकहरूमा भाषिक अनुभवको विविधता अझ बढी हुन सक्छ। रेडियो, टेलिभिजनको प्रसारणऽ पत्रपत्रिकाऽ पुस्तक आदिको पठनपाठनका गतिविधिबाट समेत शिक्षित व्यक्तिका घरको बालक प्रभावित नभइ रहन सक्दैन। यसरी अनौपचारिक रूपमा नै कतिपय भाषाभाषी बालकहरू द्विभाषिक हुने सम्भावनालाई स्वाभाविक मान्न सकिन्छ। उल्लिखित चर्चाले कतिपय स्थितिमा प्राथमिक कक्षाहरूमा द्विभाषिक शिक्षाको उपयुक्त वातावरण बन्न सक्ने सम्भावनालाई दर्साउँछ।

बालकलाई शिक्षाप्रति रुचि जगाउन मातृभाषाका माध्यमबाट शिक्षा सुरु गरिए पनि उसको रुचिलाई विस्तारित गर्न र व्यापकता दिन पाठ्य तथा पूरक सामग्रीहरू पर्याप्त उपलब्ध हुन नसक्ने कारणले समेत मातृभाषामा मात्र सीमित नगरी अर्को भाषा प्रति उसलाई सक्षम बनाउँदै लैजानु उपयुक्त मानिन्छ। द्विभाषिक शिक्षा दिनुको अभिप्राय बालकलाई मातृभाषामा

मात्र सीमित नरही ज्ञान र सीप सिक्ने अर्को माध्यममा क्रमशः सबल बनाउँदै लैजानु हो। आफ्नो समुदायको भाषा सिकेर मात्र भविष्यमा व्यवहार चल्न गाह्रो हुन सक्छ। नेपाली समाजको बृहत्तर परिवेशमा प्रतिस्पर्धा गर्नाका लागि आवश्यक हुने राष्ट्रभाषाको क्षमता हासिल गर्दै जान कक्षा ६ सम्मको पर्खाइ दिलाउनु हुन सक्ने भएकाले पनि प्राथमिक कक्षादेखि नै बालकहरुलाई द्विभाषिक शिक्षा अनुरूप पठनपाठन गराउन सकिनेमा समयस्र श्रम र लगानीको अधिक सदुपयोग हुन सक्छ।

प्राथमिक शिक्षा मातृभाषामा प्राप्त गरेपछि ६ कक्षामा पुगेका बालकहरुलाई राष्ट्रभाषा नेपालीमा शिक्षा लिइरहेका बालकहरु सँगसँगै पढाइमा संलग्न हुन निकै कठिनाईको सामना गर्नु पर्ने हुन्छ। त्यस्ता बालकहरुका लागि छुट्टै समूह/उपसमूह बनाई पठनपाठनको व्यवस्थासमेत गर्नु पर्ने हुन सक्छ। यो स्थिति विद्यालयमा रहिरहनु समाजीकरणका दृष्टिले पनि उपयुक्त देखिँदैन। व्यापक सम्प्रेषणको भाषाबाट बञ्चित भइरहनुस साथीहरुसँग घुलमिलमा भाषा बाधक हुनु र विद्यालयको पठनपाठनप्रति नै वितृष्ठा हुने स्थिति उनीहरुमा देखा पर्नु उचित हुँदैन। उपयुक्त स्थितिमा बालकहरुलाई समाजमा प्रयोग हुने व्यापक सम्प्रेषणको भाषाको अनुभव समेत प्रारम्भ देखि नै दिँदै जानु उनीहरुको ज्ञानवृद्धिका लागि अर्को ढोका खोल्नु जस्तै हो किनभने अर्को भाषा सिक्नु भनेको ज्ञानको क्षितिजलाई विस्तार गर्ने उपाय पनि हो।

हाम्रो देशमा भाषिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिले मात्र विविधतापूर्ण छैनस्र भौगोलिक विकटताका दृष्टिले पनि विविधतापूर्ण छ। सबैका लागि प्राथमिक शिक्षालाई सुलभ तथा सुगम बनाउन सहरी र तराईका जिल्लामा केही सजिलो भए पनि सुदूर र दुर्गम क्षेत्रका साथै पहाडी क्षेत्रमा त्यति सजिलो छैन। पहाडी विकटताले गर्दा प्रत्येक गाविसका बडाहरुमा प्राथमिक विद्यालय खोले पनि उपयुक्त मात्रामा बालबालिकाहरुलाई आफ्नो घरबाट सुगमताका साथ आवतजावत हुने गरी विद्यालयको व्यवस्था मिलाउन नसकिएको सन्दर्भमा मातृभाषी विद्यालयहरु स्थापना भएर मात्र समस्या समाधान नहुन सक्छ। एउटै गाउँमा दुईतीन भाषाभाषीहरु भएमा सोहीअनुसार विभिन्न भाषाभाषीहरुका लागि विद्यालयहरु स्थापना गरेमा विद्यालयको संख्या मात्र बढ्ने होइन शिक्षकहरु र भौतिक सुविधा पनि सोहीअनुरूप आवश्यक पर्ने हुन्छ। देशको सामाजिक बोटस्र अन्तर्सम्बन्ध र अन्तर्निभरतालाई ध्यान दिँदा एकै ठाउँमा एकभन्दा बढी बढी भाषाभाषीहरुको बसोबास भएको क्षेत्रमा उक्त कुरा विशेष विचरणीय छ। ग्रामीण परिवेशमा आपसी सद्भावनाका साथ रहेका विविध भाषिक समुदायका बालबालिकाहरु विद्यालयमा गएर सोहीअनुरूप अनुकूलित हुँदै जाने स्थितिको सृजना गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

समग्रमा द्विभाषिक शिक्षाका केही विशेषताहरुलाई निम्नलिखित बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ। (पटनायकस्र १९७७ ः २२-२६) ः

- १ द्बिभाषिक शिक्षाको प्रारम्भिक चरणमा मुख्यतः मातृभाषाको र गौणरूपमा दोस्रो भाषाको उपयोग गरिने हुनाले बालकहरूलाई विद्यालयमा अनुकूलित हुन सजिलो हुन्छ र उनीहरूमा विद्यालयबाट विरत हुने वा छोडेर जाने (drop out) प्रवृत्तिमा कम हुन सक्छ।
- २ यस्तो शिक्षाले मातृभाषामा सिकेका अनुभव दोस्रो भाषामा स्थान्तरित गर्दै जान मद्दत हुन्छ।
- ३ भिन्नभिन्न पृष्ठभूमि भएका बालबालिकाहरूका बीच आपसी सद्भाव बढाउन मद्दत हुन्छ।
- ४ विद्यालयमा बालबालिकाहरूको समाजीकरणप्रक्रिया अझ गतिशील हुँदै जान सक्छ।
- ५ यस्तो शिक्षाले बालबालिकाहरूलाई मातृभाषाबाट क्रमशः दोस्रो भाषामा स्थानान्तरित गर्दै लैजान सजिलो हुन्छ।
- ६ मातृभाषाको अलग्गै विद्यालय खोल्दा आर्थिक भार निकै बढ्छ। त्यसका तुलनामा यस किसिमको पद्धतिबाट एउटै विद्यालयमा पढाउन सकिने हुँदा आर्थिक भार कम हुन्छ।

३.३ मातृभाषा विषयका रूपमा

भाषा कुनै पनि शिक्षाको माध्यम मात्र नभई यो स्वयम् पनि विषय हो। मातृभाषालाई विषयका रूपमा सिक्ने भनेको मूलतः त्यस भाषाको लिखित रूप सिक्ने भन्ने हो तर माध्यमद्वारा शिक्षा दिइनु भनेको मौखिक मात्र पनि हुन सक्छ। लिखित माध्यम पनि बालबालिकाले जानेका छन् भने उनीहरूलाई सो पनि प्रयोग गरी सिकाउन सकिन्छ तर बालबालिकाहरूमा सम्बन्धित भाषाका पढाइ र लेखाइका सीपहरू सिकाउन तथा विकास गर्नका लागि चाहिँ यसलाई विषयका रूपमा पठनपाठन गर्नु पर्ने हुन्छ।

मातृभाषालाई विषयका रूपमा सुरु गर्दा सर्वप्रथम त्यो भाषा लिखित रूपमा आइसकेको हुनु पर्छ। त्यस भाषामा अक्षराम्भ गराउनुलाई विषयका रूपमा सिकाउन थालेको मान्न सकिन्छ। यसरी कुनै भाषालाई लिखित माध्यम बनाउनका लागि पनि त्यसलाई विषयका रूपमा सिकाउन प्रारम्भ गर्नु पर्ने आवश्यकता हुन्छ। लेख्य रूप नै थाहा नपाई कुनै भाषाको पठनपाठन लिखित माध्यममा गर्न नसकिने हुँदा मातृभाषाको माध्यमका रूपमा सञ्चालित हुने विषयमा लेख्य सामग्री भएका भाषाहरूमा उक्त भाषालाई विषयको रूपमा पनि समावेश गर्नु आवश्यक हुन्छ।

जुन भाषामा लिखित सामग्री विकसित छ, त्यही भाषाले विषयका रूपमा पठनपाठनबाट बढी फाइदा उठाउन सक्छ। स्तरानुरूप विभिन्न कक्षाका पाठ्यपुस्तक जुन भाषामा निर्मित छन् वा छिट्टै निर्माण गर्न सकिन्छन् तिनै भाषामा विषयका रूपमा मातृभाषाको पठनपाठन अगाडि बढाउने सम्भावना बढी मात्रामा रहन्छ। त्यसैले साहित्यिक दृष्टिले विकसित भाषाहरू यस क्षेत्रमा अगाडि हुनु स्वभाविक छ। विकासशील भाषाहरूमा पनि विषयका रूपमा पठनपाठनको

सुरुआत गरेर यिनलाई प्रोत्साहित गर्न सकिन्छ तर जसमा लेखनपद्धति तथा लिखित सामग्रीको विकासको प्रारम्भ भएको छैन। तिनमा उक्त सम्भावना कमै हुनु स्वभाविक छ। यसरी लिखित सामग्री तथा साहित्य भएका भाषाहरूको साहित्यको संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्ने उपायका रूपमा पनि यसलाई हेर्न सकिन्छ।

विषयका रूपमा मातृभाषाको पठनपाठन हुँदा त्यस भाषाको सुनाइ र बोलाइ क्षमताको परिष्कार गर्नाका साथै लेख्य बानीको विकासमा क्रमशः जोड दिन सकिन्छ। भाषाको शुद्ध र स्तरीय प्रयोगसँग परिचित गराउन शब्दहरूको शुद्ध हिज्जे, वाक्यरचना आदिको सुझबुझ दिन सकिन्छ। बालबालिकाहरूको मातृभाषाहरूप्रति रुचि बढाउन र उनीहरूलाई सो भाषामा लेखरचना गरी आफ्नो साहित्यको भण्डार बढाउनसमेत प्रोत्साहन मिल्छ।

राष्ट्रभाषा: माध्यम र विषयका रूपमा

राष्ट्रभाषा नेपाली बहुसङ्ख्यक ५०.३ प्रतिशत। नेपालीहरूको मातृभाषा पनि हो त्यसैले यसले उक्त मातृभाषीहरूको शिक्षाको माध्यम हुने भूमिका निर्वाह गर्नु त आवश्यक छदैंछ। साथै यो भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा तथा सरकारी कामकाजको भाषासमेत भएकाले सब भूमिका पूरा गर्न विभिन्न मातृभाषाभाषी नेपालीहरूका लागि यसको क्षमता तथा दक्षता आवश्यक हुन्छ। यस्तै राष्ट्रभाषा नेपाली माध्यमिक तहको शिक्षाको माध्यम हुनाका साथै उच्च शिक्षामा समेत यसको प्रयोग बढ्दै गएको छ। यही भाषामा अनर्भाषिक तथा अन्तर्जातीय सामान्य गतिविधका साथै राष्ट्रिय स्तरका व्यावसायिक, सामाजिक, राजनैतिक आदि गतिविधि सञ्चालन भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा प्रारम्भिक तहदेखि नै अन्य मातृभाषी बालबालिकाहरूका लागि पनि नेपाली भाषाको क्षमता प्राप्त हुँदै जानु आवश्यक मान्न सकिन्छ।

राष्ट्रभाषामा आवश्यक हुने भाषिक सीपहरूको विकास गर्दै लैजान नेपाली मातृभाषीहरूका साथै अन्य मातृभाषी बालबालिकाहरूका लागि समेत प्रारम्भिक तह दुई वा तीन कक्षा देखि नै नेपाली भाषालाई विषयका रूपमा पनि पठनपाठन गराउनु उपयुक्त हुन्छ।

३.५ राष्ट्रभाषा: दोस्रो भाषाका रूपमा

आधाजसो जनसङ्ख्या अन्य मातृभाषीहरू रहेको सन्दर्भमा नेपालमा राष्ट्रभाषा नेपालीहरूलाई दोस्रो भाषाका रूपमा बोल्ने एवम् व्यवहार गर्नेहरूको सङ्ख्या पनि प्रशस्त रहेको छ। नेपाली भाषा विभिन्न मातृभाषीहरूले शैक्षिक तथा राष्ट्रिय गतिविधिमा संलग्नतामा लागि मात्र नभई व्यावहारिक तथा सम्पर्कजनित आवश्यकताले समेत सिक्नु पर्ने हुन्छ। अन्य मातृभाषीहरूलाई सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक तथा राष्ट्रिय गतिविधिमा समान रूपमा सहभागी बनाउन र विभिन्न क्षेत्रमा हुने प्रतिस्पर्धामा आइपर्ने भाषिक अवरोधलाई निराकरण गर्न राष्ट्रभाषाको उद्देश्यपूर्ण शिक्षण आवश्यक हुन्छ। यस कारण प्रारम्भिक कक्षाहरूमा राष्ट्रभाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा शिक्षण गरी बालबालिकाहरूलाई तलैदेखि यसमा सक्षम बनाउँदै लैजानु उचित हुन्छ।

विभिन्न मातृभाषी पृष्ठभूमि भएका कतिपय बालबालिकाहरूले विद्यालय आउँदा नेपाली भाषाको भाषिक वातावरण पाइसकेका हुँदैनन्। विद्यालयसम्म आइपुग्दा राष्ट्रभाषा नेपालीको बिल्कुलै अनुभव नभएकाहरूलाई यो भाषा सिकाउन कठिन हुने हुनाले मातृभाषा सरहका पद्धति तथा विधिहरूको उपयोग गरी सिकाउन उपयुक्त हुँदैन। उनीहरूलाई दोस्रो भाषासिकाइका सिद्धान्तअनुरूपका पद्धति तथा विधिहरूको उपयोग गरी राष्ट्रभाषाको अनुभव सुगम र प्रभावकारी रूपमा दिन सकिन्छ। यस क्रममा बालबालिकाहरूलाई पहिलो भाषा र दोस्रो भाषामा निहित समानता र भिन्नताको अध्ययनका आधारमा तयार पारिएका पाठ्यसामग्रीहरूलाई उपयोग गरी शिक्षण गर्नु आवश्यक हुन्छ।

३.६ अनौपचारिक शिक्षा

औपचारिक शिक्षा प्रणालीभन्दा बाहिरका कुनै पनि शैक्षिक गतिविधिहरूलाई अनौपचारिक शिक्षा मानिन्छ। राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ः१३२। सबैका लागि शिक्षा भन्ने बृहत लक्ष्य हासिल गर्न विद्यालयको औपचारिक शिक्षाका क्षेत्रभित्र नसमेटिएका प्रौढ र बालबालिकाहरूलाई शिक्षाको अवसर तथा सहभागिता बढाउने माध्यम। अनौपचारिक शिक्षा नै हुन सक्छ। जनगणना २०४८ को तथ्याङ्कअनुसार ४१ प्रतिशत मात्र साक्षर भएको हाम्रो देशमा अनौपचारिक शिक्षाको ठूलो महत्त्व रहन्छ। हाल औपचारिक शैक्षिक वातावरण पाउन नसकेका प्रौढ १५-२५ वर्ष तथा बालबालिका ८-१४वर्ष, हरूलाई अनौपचारिक शिक्षाअन्तर्गत साक्षरता प्रदान गर्ने गरिएको पाइन्छ। यस क्रममा प्रौढहरूका लागि प्रौढ शिक्षा, किशोरी तथा युवतीहरूका लागि चेलीबेटी कार्यक्रम र बालबालिकाहरूका लागि बाल शिक्षा सदन आदि कार्यक्रम सञ्चालन गरिएका छन्।

उक्त अनौपचारिक शिक्षाको माध्यम हालसम्म प्रायः नेपाली भाषा नै रहेको छ त्यसैले यस्तो कार्यक्रम भाषिक अवरोधले गर्दा पनि नेपाली भाषाबाहेकका विभिन्न मातृभाषिहरूका लागि कम आकर्षक र अप्रभावकारी रहेको ठानिन्छ। उक्त कार्यक्रमलाई प्रभावकारी र व्यापक बनाई देशमा निरक्षरता उन्मूलनको अभियानका रूपमा सञ्चालन गर्न विभिन्न मातृभाषामा पाठ्यसामग्रीको तयारी र उपयोग आवश्यक हुन्छ। राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ः१३८। ले अनौपचारिक शिक्षाका सामग्रीहरू नेपाली भाषाका साथै राष्ट्रिय भाषा र भाषिकाहरूमा पनि आवश्यक हुन सक्ने महसूस गरेको छ। मातृभाषाका माध्यमबाट अनौपचारिक शिक्षाको कार्यक्रम सुरु गर्न सकियो भने विभिन्न भाषाभाषीहरूका आर्थिक तथा समाजिक दृष्टिले पछि परेका व्यक्तिहरूलाई साक्षर बनाउन र साक्षरता कार्यक्रमका माध्यमबाट उनीहरूको विकासका आधारभूत ज्ञान र सीप सिकाउन सजिलो पर्छ। यसबाट स्वास्थ्य, सरसफाइ, शिशुशुष्याहार, जनसङ्ख्या शिक्षा, वातावरण शिक्षाका साथै आयवर्द्धक तथा रोजगारीका उपायहरू उनीहरूसमक्ष पुऱ्याउन सुगम हुने देखिन्छ।

४ सुझाउहरू

खण्ड क: राष्ट्रिय भाषाहरूको विकास तथा संरक्षण

राष्ट्रिय भाषाहरूको पहिचान तथा निर्धारण

१. राष्ट्रिय भाषाहरूको विकास गर्नुअघि ती भाषाहरूको निर्धारण आवश्यक देखिन्छ। यस सन्दर्भमा जनगणना प्रतिवेदनमा भाषासम्बन्धी जानकारी विभिन्न कारणले भरपर्दो पाइएको छैन। तसर्थ यसका निमित्त वस्तुपरक र विश्वसनीय भाषिक सर्वेक्षणका आधारमा राष्ट्रिय भाषाहरूको पहिचान तथा निर्धारण गर्नु पर्नेछ।

मानकको चयन

२. कुनै भाषाको विकास गर्दा त्यसभाषाका भाषिकाहरूमध्ये कुनै एक भाषिकालाई मानकको रूपमा चयन गर्नु आवश्यक छ तर यस्तो चयन गर्नु भन्दा अघि हरेक भाषाका भाषिकाहरूको पहिचान हुनु पर्छ। यसो गर्दा ती भाषिकाहरूको भाषिक क्षमता, वक्ताहरूको संख्या, लेख्य परम्परा, भाषिकाहरू प्रति वक्ताहरूको अभिवृत्ति आदि कुरामाथि विचार पुऱ्याउनु पर्नेछ।

लेखनपद्धति

३. व्यवहारिक, शैक्षिक, भाषासिकाइ आदि दृष्टिकोणले नेपालमा बोलिने भाषाहरूको लिपिमा एकरूपता हुनु उपयुक्त देखिन्छ तर कुनै भाषिक समुदायले आफ्नो परम्परागत लिपिलाई नै कायम राख्न चाहेमा त्यस्ता लिपिको प्रयोग गर्न पनि सकिनेछ।

वर्णमाला

४. नेपालमा बोलिने भाषाहरूको वर्णमालालाई तिनको ध्वनिप्रणालीअनुकुल बनाउनु उपयुक्त देखिन्छ। यसका लागि सम्बन्धित भाषाहरूको ध्वनिप्रणालीको अध्ययन हुनु आवश्यक छ।

हिज्जे

५. विभिन्न भाषाहरूको लेखाइ र बोलाइबीचको अन्तरलाई कम गर्न तिनको हिज्जेमा आवश्यक सुधार हुनु जरुरी छ। साथै स्तरीय भाषिकाको लिखित अभिव्यक्तिमा प्रयोग हुने हिज्जेमा एकरूपता तथा स्थिरता ल्याउनु आवश्यक हुन्छ।

शब्दभण्डार

६. शैक्षिक विस्तार तथा आधुनिक ज्ञानविज्ञानका विषयवस्तुहरूको सम्प्रेषणको अभिवृद्धिका लागि विभिन्न भाषाहरूमा शब्दभण्डारको विकास जरुरी हुन्छ। यस सम्बन्धमा युनेस्को प्रतिवेदन .१९५३ इ.मा उल्लिखित मार्गदर्शक सिद्धान्तअनुरूप कार्य गर्न उपयुक्त हुन्छ।

७. हिज्जे र उच्चारण तथा शब्दभण्डारलाई व्यवस्थित गर्न विभिन्न भाषाहरूमा एकभाषिक, द्विभाषिक तथा बहुभाषिक शब्दकोषको निर्माणमा जोड दिनु आवश्यक छ।

व्याकरण

८ विभिन्न भाषाहरूलाई नियमित तथा व्यवस्थित गर्न विभिन्न भाषाहरूमा व्याकरण निर्माणलाई आवश्यक पूर्वाधारको रूपमा लिइन्छ। नेपालको सन्दर्भमा विभिन्न भाषाहरूमा आवश्यकता अनुसार सन्दर्भ व्याकरण र शैक्षणिक व्याकरणको तयारी क्रमशः हुदै जानु आवश्यक छ।

प्रयोगक्षेत्र

९ विभिन्न भाषाहरूको क्षमता र सम्भाव्यतालाई दृष्टिगत गरी तिनको प्रयोगक्षेत्र निर्धारण गर्दै जानु पर्ने छ। यसका क्षेत्रहरू शिक्षा, सञ्चार, प्रशासन, साहित्य आदि हुन सक्छन्।

सञ्चार

१० **श्रव्य माध्यम रेडियो** : सार्वजनिक, सांस्कृतिक र स्थानीय महत्वका विषयहरूलाई राष्ट्रिय भाषाको माध्यमबाट रेडियोद्वारा प्रसारणको व्यवस्था गर्दै लैजानु पर्नेछ। क्षेत्रीय र केन्द्रीय दुबै प्रसारणमा भाषाहरूको क्षमतालाई ध्यानमा राखी प्रयोगको क्रमशः विस्तार गर्दै जानु पर्नेछ। यसो गर्दा लेख्य परम्परा भएका र परम्पराप्रति उन्मुख भएका भाषाहरूलाई प्राथमिकता क्रममा राखी क्रमशः प्रयोग विस्तार गर्दै लैजानु आवश्यक छ। हाल लेख्य परम्परा नभएका तर लेख्य परम्पराप्रति उन्मुख हुन सक्ने भाषाहरूलाई समेत तिनको प्रयोगशील सम्भावनालाई दृष्टिमा राखी प्रयोग गर्ने र सोको विस्तार गर्दै लैजानु पर्ने हुन्छ।

११ **पाठ्य माध्यम** : सर्वसाधारणको जानकारीका लागि आवश्यक हुने सरकारी सूचना तथा अन्य प्रकाशनहरूको अनुवाद राष्ट्रिय भाषामा हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ। विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरूमा पत्रपत्रिका र अन्य पाठ्यसामग्रीहरूको प्रकाशनतर्फ विशेष ध्यान दिनु आवश्यक छ।

१२ **श्रव्य दृश्य माध्यम** : भाषिक क्षमता र प्रयोगको सम्भाव्यतालाई दृष्टिगत गरी विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरूमा टेलिभिजनको माध्यमद्वारा समाचार आदि कार्यक्रमहरू क्रमशः प्रसारित गर्दै जानु पर्नेछ। यसका लागि "राष्ट्रिय भाषा कार्यक्रम" अन्तर्गत सबै राष्ट्रिय भाषाहरूको प्रसारण गर्ने व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ।

१३ रेडियो तथा टेलिभिजनबाट विभिन्न विषयसँग सम्बन्धित सूचना, विज्ञापन आदि विषयहरूलाई राष्ट्रिय भाषाहरूमा प्रसारण गर्ने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ।

प्रशासन

१४ स्थानीय प्रशासनयन्त्रलाई बढी प्रभावकारी र जनमुखी तुल्याउन सम्बन्धित क्षेत्रमा स्थानीय भाषाको प्रयोग व्यावहारिकतालाई पनि दृष्टिगत गरी प्रश्रय दिँदै जानु उपयुक्त हुनेछ।

१५ स्थानीय अड्डा, अदालतका काम कारवाहीका सिलसिलामा राष्ट्रभाषा नजान्नेहरूका लागि दोभाषे उपलब्ध उचित हुनेछ।

साहित्य

१६ विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरुमा साहित्यिक गतिविधिहरुलाई प्रोत्साहित दिनु उचित देखिन्छ। त्यसका लागि प्रकाशन सुविधा, पुरस्कार आदिको व्यवस्था गर्नु आवश्यक छ।

राष्ट्रभाषाको सरलीकरण

१७ राष्ट्रभाषा नेपाली नेपालको व्यापक सम्पर्कको सरकारी कामकाजको तथा शिक्षाको माध्यमसमेत भएकाले यसको प्रयोग बढीभन्दा बढी श्रोताहरुपाठकहरुलाई बोधगम्य हुने गरी सरलीकृत गर्दै लैजानु आवश्यक देखिन्छ।

लोपवान् भाषाहरुको संरक्षण

१८ लेख्य परम्परा नभएका र लोपवान् भाषाहरुमा तत्काल विशेष कार्यक्रम तयार गरी तिनको संरक्षण गर्नु नितान्त आवश्यक छ।

खण्ड ख: राष्ट्रिय भाषा परिषद्

१९ नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरुको निर्धारण, संरचनागत र स्तरगत योजना, संरक्षण, अध्ययन आदिसँग सम्बन्धित नीतिको तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कनको प्रयोजनका निमित्त एउटा राष्ट्रिय भाषापरिषद्को स्थापना हुन आवश्यक छ।

गठन

शिक्षा सञ्चार, संस्कृति आदि क्षेत्रमा भाषाको प्रयोग लगायत भाषानीतिसम्बन्धी अन्य कुराहरु कार्यान्वयन गर्न सरकारी अनुमोदन चाहिन्छ। तसर्थ सरकारी सहयोगको अभावमा कुनै पनि भाषानीतिको सफल कार्यान्वयन कठिन हुने भएकाले राष्ट्रिय भाषापरिषद् गठन सरकारी स्तरबाटै गरिनु वाञ्छनीय देखिन्छ। भाषानीति शिक्षा र संस्कृतिसँग बढी निकट भएकाले यस परिषद्को स्थापना श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालयको सहयोगमा एक स्वायत्त संस्थाको रूपमा हुन उपयुक्त देखिन्छ। यस परिषद्को गठन निम्नानुसार हुनु पर्नेछ:

- १ अध्यक्ष १
- २ भाषावैज्ञानिक २ सदस्य
- ३ शिक्षाविद् १ सदस्य
- ४ विभिन्न राष्ट्रिय भाषाहरुको प्रतिनिधित्व हुने गरी ७ सदस्य

पदावधि

परिषद्का पदाधिकारीहरुको पदावधि ५ वर्षको हुनेछ।

आवश्यक योग्यता

कुनै व्यक्ति वा यस परिषद्को अध्यक्ष वा सदस्यको पदमा नियुक्तिको लागि कम्तीमा स्नातकोत्तर उपाधि वा राष्ट्रिय भाषाहरुमा महत्वपूर्ण योगदान गरी ख्याति प्राप्त गरेको हुनु वाञ्छनीय देखिन्छ।

कार्य

भाषिक नीति र योजना

- क) यस अध्यायको खण्ड क मा उल्लिखित राष्ट्रिय भाषाहरुको संरचनागत र स्तरगत योजना तथा अन्य सुझाउहरु लागू गर्न कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने।
- ख) राष्ट्रले अपनाउनु पर्ने भाषासम्बन्धी नीतिका सम्बन्धमा रायसुझाउ दिने।
- ग) आवश्यक परेमा भाषानीतिसँग सम्बन्धित कुराहरुलाई व्याख्या गर्ने।

कार्यान्वयन

राष्ट्रिय भाषाहरुबारे तर्जुमा गरिएका कार्यक्रम क्रमशः कार्यान्वयन र अनुगमन गर्न राष्ट्रिय भाषापरिषद्अन्तर्गत एउटा विशेषज्ञहरुको समूह हुनु आवश्यक छ। यस समूहमा आवश्यकताअनुसार विभिन्न विभागहरु हुनेछन् जस्तै: भाषिक अध्ययन, शब्दकोष र व्याकरणको निर्माण, पाठ्यसामग्रीको तयारी, प्रकाशन आदि निकायहरु। सम्बन्धित क्षेत्रका विशेषज्ञहरु यी विभागहरुका संयोजक हुनेछन्।

यस अतिरिक्त राष्ट्रिय भाषाहरुसँग सम्बन्धित उद्देश्य र कार्यक्रम सम्पन्न गर्न यस अध्यायको खण्ड घ मा उल्लिखित संस्थाहरु र अन्य निकायव्यक्तिहरुसँग यस परिषद्ले समन्वय स्थापित गर्नु पर्नेछ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

कार्यान्वित कार्यक्रमहरुलाई यस परिषद्ले समयसमयमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गरी आवश्यकताअनुसार ती कार्यक्रमहरुमा सुधार र परिमार्जन गर्नेछ।

खण्ड ग

शिक्षामा राष्ट्रियभाषाहरुको प्रयोग

प्राथमिक विद्यालय र शिक्षाको माध्यम

- २० मातृभाषी बालबालिकाहरु लगभग शतप्रतिशत रहेका प्राथमिक विद्यालयहरुलाई मातृभाषी विद्यालयका रूपमा संचालन गर्न सकिनेछ। ती विद्यालयहरुमा तत्काल मातृभाषामा लेखिएका पाठ्यपुस्तकहरु उपलब्ध भए सोही अनुसार मौखिक तथा लिखित माध्यममा पठनपाठन सञ्चालन गर्न अनुमति दिनुपर्नेछ। सो उपलब्ध नभइसकेका भाषाहरुमा राष्ट्रभाषामा लेखिएका पाठ्यपुस्तकहरुलाई मातृभाषाको मौखिक माध्यमद्वारा पठनपाठन शुरु गर्न सकिनेछ। त्यस्ता भाषाहरुमा लेखपढको माध्यम चाहिं पाठ्यसामग्रीहरुको उपलब्धता र स्थानीय मागलाई ध्यानमा राखी मातृभाषा वा राष्ट्रभाषामध्ये कुनै एक वा दुवैलाई बनाउन सकिनेछ।
- २१ निजी क्षेत्रमा खोलिएका मातृभाषी विद्यालयहरुलाई सरकारले मान्यता र प्रोत्साहन दिनु पर्नेछ।
- २२ एउटै मातृभाषीहरुको प्रशस्त जनघनत्व भएका ठाउँमा भाषिक समुदायलाई पायक पर्ने गरी स्थानीय जनसहभागितामा मातृभाषी विद्यालय खोल्न सकिनेछ। यस्ता विद्यालयहरुलाई सरकारले अन्य प्राथमिक विद्यालयहरु सरह स्वीकृति तथा अनुदान दिने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ।
- २३ कुनै विद्यालयमा तीन वा सो भन्दा बढी मातृभाषी बालबालिकाहरु रहेमा उनीहरुका लागि शिक्षाको माध्यम राष्ट्रभाषा रहनु उचित हुनेछ।
- २४ प्राथमिक तहमा मातृभाषाको माध्यम सफलतासाथ प्रयोगमा आएका र उपयुक्त पूर्वाधार पूरा गरेका भाषाहरुमा स्थानीय मागलाई समेत ध्यानमा राखी निम्नमाध्यमिक तथा सोभन्दा माथिल्ला तहको शिक्षा मातृभाषाको माध्यमबाट प्रदान गर्न अनुमति दिन सकिनेछ।
- २५ प्राथमिक तहमा माध्यमका दृष्टिले तीन किसिमका विद्यालयहरु हुनु उचित देखिन्छ।
  - क मातृभाषी प्राथमिक विद्यालय
  - ख भाषिक प्राथमिक विद्यालय
  - ग राष्ट्रभाषी प्राथमिक विद्यालय
- २६ मातृभाषी विद्यालयहरु खोल्दा स्थानीय भाषिक समुदायको घना वस्ती भएको ठाउँ हेरी वा पायक पर्ने गरी कक्षा १-३ लाई आधार शिक्षा मान्ने दृष्टिकोण अनुरूप सर्वप्रथम आधार विद्यालयहरु खोल्नु पर्नेछ। उक्त प्रत्येक आधार विद्यालयमा मातृभाषी शिक्षकको व्यवस्था गर्नु पर्नेछ।

विषयकारूपमा मातृभाषाको शिक्षा

२७ मातृभाषिक र द्विभाषिक विद्यालयहरूमा मातृभाषालाई विषयका रूपमा पनि पठनपाठन गराउने व्यवस्था हुनु पर्नेछ।

२८ राष्ट्रभाषाको माध्यम भएका प्राथमिक विद्यालयहरूमा अन्य मातृभाषी बालबालिकाहरूका लागि विषयका रूपमा मातृभाषाको पठनपाठनको माग भए सोको व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ।

मातृभाषा: वैकल्पिक वा ऐच्छिक विषयका रूपमा

२९ निम्नमाध्यमिक विद्यालयको हाल प्रचलित पाठ्यक्रमको ढाँचा अन्तर्गत राखिएको संस्कृत विषयको वैकल्पिक विषयका रूपमा मातृभाषाको पठनपाठनको व्यवस्था तत्काल गर्नु उपयुक्त हुनेछ। भविष्यमा निम्नमाध्यमिक तहका विद्यालयहरूमा मातृभाषाका रूपमा राष्ट्रियभाषाहरूलाई १०० पूर्णाङ्कको छुट्टै विषयका रूपमा पढाउने व्यवस्था गर्नु उचित हुनेछ।

३० माध्यमिक र उच्चमाध्यमिक तहमा समेत ऐच्छिक विषयका रूपमा मातृभाषाको पठनपाठन गराउने व्यवस्था हुनपर्नेछ।

प्राथमिक पाठ्यक्रममा मातृभाषा र राष्ट्रभाषा

३१ मातृभाषी विद्यालयहरूमा वर्तमान पाठ्यक्रमको ढाँचाभित्रै रही इच्छाधीनका सट्टा राष्ट्रभाषा नेपालीको पठनपाठन कक्षा २ वा ३ देखि गरिनु उपयुक्त हुनेछ।

३२ राष्ट्रभाषा नेपालीका माध्यममा चल्ने विद्यालयहरूमा अन्य मातृभाषी विद्यार्थीहरूका निम्ति इच्छाधीन विषयका सट्टा १०० पूर्णाङ्कको मातृभाषा विषयका रूपमा पठनपाठन गराउनु उचित हुनेछ।

३३ लेख्य परम्परा भएका, लेख्य परम्पराप्रति उन्मुख भएका र लेख्य परम्परा नभएका सबै किसिमका भाषाहरूमा पठनपाठनको प्रारम्भ एकै चोटि गर्न कठिन हुन्छ। त्यसैले भाषाहरूको अध्ययन, पाठ्यसामग्री निर्माण र पठनपाठनको प्रारम्भ आदिका लागि निम्नलिखित तालिकामा उल्लिखित चरण तथा क्रमलाई अंगाल्नु उपयुक्त हुनेछ।

चरण/क्रम	लेख्य परम्परा भएका भाषाहरू	लेख्य परम्परा उन्मुख भाषाहरू	लेख्य परम्परा नभएका भाषाहरू
पहिलो	पठनपाठनको प्रारम्भ	पाठ्यसामग्रीको तयारी	भाषाको अध्ययन
दोस्रो		पठनपाठनको प्रारम्भ	पाठ्यसामग्रीको तयारी
तेस्रो			पठनपाठनको प्रारम्भ

उक्त तालिका अनुसार लेख्य परम्परा भएका भाषाहरूमा पाठ्यसामग्री तयार भइसकेका स्थितिमा पहिलो चरणमै पठनपाठनको प्रारम्भ गर्न सकिनेछ भने लेख्य परम्पराप्रति उन्मुख भइरहेका भाषाहरूमा पहिलो चरणमा पाठ्यसामग्रीहरू तयार पारी दोस्रो चरणदेखि पठनपाठन कार्य सुरु गर्न सकिने हुन्छ। लेख्य परम्परा नै सुरु नभएका भाषाहरूमा चाहिँ पहिलो चरणमा सम्बन्धित भाषाको अध्ययन, दोस्रो चरणमा पाठ्यसामग्री तयारी र तेस्रो चरणमा पठनपाठनको प्रारम्भ हुन सक्नेछ। यसरी भाषाहरूको पठनपाठन पाठ्यसामग्रीको उपलब्धता अनुसार कक्षा १ देखि ५ सम्म क्रमशः जारी राख्न सकिनेछ। लेख्य परम्परा नभएका भाषाहरूमा चाहिँ तिनको अध्ययन गरी लेखनपद्धति, शब्दभण्डार, व्याकरण आदिको निर्धारण भएपछि मात्र पाठ्यसामग्री तयारी अग्रसर हुनु पर्ने देखिन्छ।

पाठ्यक्रम तथा पाठसामग्रीको निर्माण

- ३४ मातृभाषालाई विषयका रूपमा पढाइने उद्देश्यहरू निर्धारण गरी प्रत्येक मातृभाषाका लागि पाठ्यक्रमको तर्जुमा गर्ने र सोही अनुसार पाठ्यपुस्तक लेखाउने व्यवस्थाका लागि कार्य गर्नु पर्नेछ।
- ३५ पाठ्यपुस्तक लेखाउँदा सम्बन्धित भाषाभाषी तथा जात-जातिका सामाजिक, सांस्कृतिक विशेषताहरू स्तर अनुसार आवश्यकमात्रामा समावेश हुनु पर्नेछ।
- ३६ पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको निर्माण पाठ्यक्रमविद र सम्बन्धित मातृभाषी विशेषज्ञहरूको संलग्नतामा हुनुपर्नेछ।
- ३७ कुनै मातृभाषामा निजी क्षेत्रबाट उत्पादित सहायक वा पूरक सामग्रीहरू भएमा तिनको समेत स्तर हेरी प्रयोग गर्न अनुमति दिइनु पर्नेछ।
- ३८ तत्काल पाठ्यसामग्रीहरू उपलब्ध हुन नसकेका मातृभाषाहरूमा राष्ट्रभाषा नेपालीमा लेखिएका भाषा विषय बाहेकका सामाजिक शिक्षा, वातावरण शिक्षा, स्वास्थ्य-शारीरिक शिक्षा आदि विषयहरूका पाठ्यपुस्तकहरूलाई अनुवाद गरी काम चलाउन पनि सकिनेछ। यसो गर्दा मातृभाषीहरूको स्थानीय परिवेशअनुसार केही विषयवस्तु थपघट गर्न पनि सकिनेछ।
- ३९ मातृभाषाहरूमा पाठ्यपुस्तक लेखाउँदा सर्वप्रथम सम्बन्धित भाषाको आधारभूत लेखपढ (अक्षरचिनारी आदि) संग सम्बद्ध पुस्तकहरूलाघ प्राथमिकता दिनुपर्नेछ। त्यसपछि निम्नलिखित विषयहरूको प्राथमिकता क्रमअनुसार पाठ्यपुस्तक लेखाउनेतर्फ ध्यान दिनु पर्नेछः
  - क सामाजिक शिक्षा
  - ख) वातावरण शिक्षा
  - ग) स्वास्थ्य-शारीरिक शिक्षा
  - घ) गणित

ड) विज्ञान

तर गणित र विज्ञान जस्ता विषयहरूमा समेत पाठ्यपुस्तक लेखन कुन कुन मातृभाषामा के कति सम्भावना छ सो कुराको अध्ययन गरेर त्यसतर्फ अग्रसर हुनु उपयुक्त हुनेछ।

द्विभाषिक शिक्षा

४० स्थानीय तहमा नेपाली मातृभाषीहरू र अन्य मातृभाषीहरूका बीच द्विभाषी परिवेश निकै व्यापक रही मातृभाषी समुदायहरू अन्तर्मिश्रित रहेका कतिपय ग्रामीण तथा सहरी परिवेशका प्राथमिक विद्यालयहरूमा द्विभाषिक शिक्षा लागू गर्न उपयुक्त हुनेछ। यस्तो शिक्षामा शिक्षकले आवश्यकताअनुसार मातृभाषा र राष्ट्रभाषा दुबैको प्रयोग गर्नु पर्नेछ।

४१ द्विभाषिक शिक्षामा भाषा विषयको पाठ्यपुस्तक मातृभाषामा र अन्य विषयहरूमा चाहिँ राष्ट्रभाषामा नै भएमा पनि पठनपाठन सम्भव हुनेछ तर शिक्षकहरू भने दुवै भाषा जान्ने हुनु पर्नेछ।

४२ द्विभाषिक शिक्षामा परीक्षाको माध्यम स्थानीय चाहनाअनुसार कुनै एक वा दुवै भाषा हुन सक्नेछ।

राष्ट्रभाषा शिक्षा

४३ अन्य मातृभाषा माध्यम हुन नसक्ने स्थितिका प्राथमिक विद्यालयहरूमा शिक्षाको माध्यम राष्ट्रभाषा नेपाली हुनु पर्नेछ।

४४ अन्य मातृभाषी बालबालिकाहरूलाई प्रारम्भिक तहमा राष्ट्रभाषा विषयका रूपमा सिकाउँदा दोस्रो भाषा शिक्षणका रूपमा सिकाउनमा जोड दिनु पर्नेछ।

४५ राष्ट्रभाषालाई दोस्रो भाषाका रूपमा सिकाउनका लागि छुट्टै पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरूको व्यवस्था गर्ने तर्फ कार्य गर्नु पर्नेछ।

४६ दोस्रो भाषाका रूपमा राष्ट्रभाषाको सिकाइ शिक्षणसम्बन्धी समस्याहरूको अध्ययन गरी पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षणविधिमा सुधार गर्दै जानु आवश्यक छ।

शिक्षकहरूको प्रवन्ध तथा प्रशिक्षण

४७ हाल नेपाल अधिराज्यभर शिक्षक भई काम गरिरहेका विभिन्न मातृभाषी शिक्षकहरूको विवरण तयार गरी उनीहरूलाई पायक पर्ने मातृभाषी विद्यालयहरूमा खटाउनु उपयुक्त हुनेछ। साथै मातृभाषी विद्यालयहरूको आवश्यकताअनुसार थप शिक्षकको समेत प्रवन्ध मिलाउनु पर्नेछ।

४८ मातृभाषामा शिक्षाको लागि खोलिएका प्रत्येक प्राथमिक विद्यालयमा मातृभाषी शिक्षकको व्यवस्था गर्नु पर्नेछ।

४९ मातृभाषामा द्विभाषिक कक्षामा र दोस्रो भाषाका रूपमा राष्ट्रभाषामा शिक्षण गर्ने शिक्षकहरूलाई प्रशिक्षणको समुचित प्रबन्ध मिलाउनु पर्नेछ।

अनौपचारिक शिक्षा

५० देशमा साक्षरताको द्रुततर विस्तार गर्ने अभियान चलाउन अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रमहरू विभिन्न मातृभाषाहरूमा तत्काल सुरु गर्न आवश्यक कदम चाल्नु पर्नेछ।

५१ उक्त कार्यक्रमहरूका लागि विभिन्न मातृभाषाहरूमा आवश्यकताअनुसार पाठ्यसामग्रीहरूको विकास गर्नु पर्नेछ।

५२ अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरूलाई मातृभाषाहरूमा प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न सम्बन्धित मातृभाषी शिक्षक वा सहयोगी कार्यकर्ताहरूलाई प्रशिक्षण दिने व्यवस्था मिलाउनु पर्नेछ।

खण्ड घ: विविध

भाषाविज्ञान विभाग

५३ भाषाको अध्ययन, अध्यापन तथा पाठ्यसामग्रीनिर्माणका लागि चाहिने आवश्यक जनशक्ति तयार गर्न विश्वविद्यालय अन्तर्गत भाषाविज्ञान विभागको व्यवस्थापन अति आवश्यक देखिन्छ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानमा भाषा निकाय

५४ नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरुको प्राज्ञिक उन्नयन तथा संरक्षणका लागि वर्तमान नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानमा अरु विषयसँग सम्मिलित नगरी छुट्टै भाषानिकाय खोली त्यसमार्फत नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरुमा विशेष ध्यान दिई काम गरिनु बाञ्छनीय देखिन्छ।

राष्ट्रिय भाषाका प्राज्ञिक संस्था

५५ हाल खुलेका र भविष्यमा खुल्ने राष्ट्रिय भाषाका प्राज्ञिक संस्थाहरुलाई नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठानले मान्यता प्रदान गरी समन्वय स्थापित गर्नु उचित हुनेछ र मान्यता प्राप्त त्यस्ता प्राज्ञिक संस्थाहरुलाई आर्थिक सहयोग गर्नु उचित हुनेछ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

५६ राष्ट्रिय भाषाहरुको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक निर्माण तथा विकास गर्नका लागि सुझाइएका सुझाइहरुको कार्यान्वयन गर्न शिक्षा मन्त्रालय, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र अन्तर्गत छुट्टै शाखा खोल्नु पर्नेछ।

५७ राष्ट्रिय एकता र सद्भावनाको अभिवृद्धिको लागि विद्यालय तहदेखि नै स्तरअनुसार उपयुक्त हेरी नेपालका सबै जातजातिका सामाजिक, सांस्कृतिक विविधताको प्रतिबिम्ब झल्कने गरी पाठ्यपुस्तक निर्माण गरिनु उचित हुनेछ।

जनगणनामा भाषाविशेषज्ञ

५८ राष्ट्रिय जनगणना सम्पन्न गर्दा भाषासम्बन्धी निक्यौल गर्न भाषावैज्ञानिकहरुलाई विशेषज्ञको रूपमा संलग्न गराइनु उचित हुनेछ।

सन्दर्भसूची

- जनगणना प्रतिवेदन .२००९ देखि २०४८ सम्म श्री ५ को सरकार र तथ्याङ्क विभाग काठमाडौं ।
नेपाल अधिराज्यको संविधान .२०१५/१८ र २०४७. श्री ५ को सरकार।
प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०४९.खण्ड१ कक्षा १ देखि ५ सम्म. श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा संस्कृति
मन्त्रालय प्रा.पा पा वि एकाइ सानोठिमी भक्तपुर।
राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ राष्ट्रिय शिक्षा आयोग केसर महल काठमाडौं।
Eastman, C.M. Language Planning: An Introduction, San Francisco;
Chandler and Sharp Publishers, Inc., 1983.
- Fasold, R. W. Sociolinguistics Today. Hong Kong, 1992.
- Ferguson, C.A. "Language Development", in Fishman et al (eds.), 1968.
- Fishman, J.A. "The Sociology of Language" in Sebeok (ed). vol. 12.1974.
- Fishman, J.A., C.A. Ferguson and J. Das Gupta (eds). Language
problems of Developing Nations, John Wiley & Ferguson, C.A.
"Language Development", in Fishman et al (eds.), 1968.
- HanBon, G. The Rai of Eastern Nepal and Linguistic Grouping
Kirtipur, Kathmandu, Linguistic Survey of Nepal & CNAS, 1991.
- Haugen, E. Language conflict and Language Planning: The case of
Modern Norwegian, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Malla, K.P "Language and Society in Nepal" in Malla (ed) Nepal:
Perspectives on continuity and change, Kathmandu: CNAS, 1989.
- Nishi, Y. "A Survey of the present state of our knowledge about the
Himalayan". (Ms.), 1992.
- Neutuspny, "Basic Types of Treatment of Language Problems".
Linguistic Communications, 1, 1970 PP.77-98.

परिशिष्ट: एक
राष्ट्रीय भाषाहरूको तुलनात्मक तालिका

क्र.सं	भाषापरिवारभाषा	२००९:११	२०१८	२०२८	२०३८	२०४८
क	भारोपेली					
१	नेपाली	४०१३५६७	४७९६५२८	६०६०७५८	८७६७३६१	९३०२८८०
२	मैथिली	१०२४७८०	११३०४०२	१३२७२४२	१६६८३०९	२१९१९००
३	भोजपुरी	४७७२८१	५७७३५७	८०६४८०	११४२८०५	१३७९७१७
४	थारु	३५९५९४	४०६९०७	४९५८८१	५४५६८५	९९३३८८
५	अवधी	३२८४०८	४७७०९०	३१६९५०	२३४३४३	३७४६३८
६	उर्दू	३२५४५	२६५०			२०२२०८
७	हिन्दी	८०१८१	२८६७			१७०९९७
८	राजवंशी	३५५४३	५५८०३	५५१२४	५९३८३	८५५५८
९	बङ्गाली		९९१५			२७७१२
१०	दनुवार	९१३८	११६२४	९९५९	१३५२२	२३७२१
११	मारवाडी		६१७६			१६५१४
१२	माझी	५७२९	५८९५			११३२२
१३	दरै	३०८४	१६४५			६५२०
१४	कुमाल	३५१०	१७२४			१४१३
१५	अङ्ग्रेजी					२७९४
ख	भोट:बर्मेली					
१	तामाङ	४९४७४५	५२८८१२	५५५०५६	५२२४१६	९०४४५६
२	नेवारी	३८३१८४	३७७७२१	४५४९९७०	४४८७४६	६९०००७
३	राई समूह	२३६०४९	२३९७४५	२३२२६४	२२१३५३	४३९३१२
४	मगर	२७३७८०	२५४६७५	२८८३८३	२१२६८१	४३०२६४
५	लिम्बू	१४५५११	१३८७०५	१७०७८७	१२९२३४	२५४०८८
६	गुरुङ	१६२१९२	१५७७७८	१७१६०९	१७४४६४	२२७९१८
७	सेर्पा	७०१३२	८४२२९	७९२१८	७३५८९	१२१८३९
८	चेपाङ	१४२६२	९२४७			२५०९७
९	धिमाल	५६७१	८१८८			१५०१४
१०	थामी	१०२४०	९०४६			१४४००
११	थकाली	३३०७	६४३२		५२८९	७११३
१२	जिरेल	२७२१	२७५७			४२२९
१३	राजी	१५१४	८०१			२९५९
१४	व्यासी	१७८६				१३१४
१५	सुनुवार	१७२९९	१३३६२	२०३८०	१०६५०	
१६	लाप्चे		१२७२			
१७	मेचे	५२३	९३८			

१८	पहरी	८६४	३००२			
१९	हायु	२३३				
ग	आग्नेय					
१	सतारसन्थाल	१६७५१	२९४८५	२३८५३	२८२०७	३३३३२
घ	द्रविड					
१	झाँगडधाँगड	४८३२	९१४०			१५१७५
	अन्य	७०३४०	११४३०२	४८७०६०	७६४८०२	५०४१७१
	उल्लेख नभएको	७५२	६४३२			९१५७
	कूल	८२३५०७९	९४१२९९६	११५५५९८६	१५०२२८३९	१८४९१०९७

स्रोत: जनगणना .२००९:११ देखि २०४८ सम्म।

परिशिष्ट दुई
राष्ट्रिय भाषाहरूको जिल्लागत वितरण

क्षेत्र/जिल्ला	कूल जनसंख्या	पहिलो स्थान	दोस्रो स्थान	अन्य उल्लेख्य भाषा.१००० वक्तासम्म.
क	हिमाली क्षेत्र			
१ ताप्लेजुङ	१२००५३	नेपाली.६००९६.	लिम्बू.४०७०६.	सेर्पा.१०६९६.† तामाङ.३६३८.† राई.२४२६.
२ संखुवासभा	१४१९०३	नेपाली.७७७०१.	राई.२४९२६.	सेर्पा.१०८०३.† तामाङ.१०४०९.† लिम्बू.५८४०.† मगर.३१५२.† नेवारी.२१३४.
३ सोलुखुम्बु	९७२००	नेपाली.३९०२७	राई.२४९२६.	सेर्पा (१०८०३), तामाङ(७६५८)
४ दोलखा	१७३२३६	नेपाली.११९७४६.	तामाङ .२५७३६.	थामी.९४२०.†सेर्पा.८०४०.† जिरेल.३९२८.† नेवारी.२९०३.†
५ सिन्धुपाल्चोक	२६१०२५	नेपाली.१३७२६८.	तामाङ .८१७६१.	नेवारी.२११९०.† सेर्पा.१२३२१.† दनुवार.२०७७.† थामी.१८२०.† राई.११८९.
६ रसुवा	३६७४४	तामाङ.२४४०४.	नेपाली .१०९३२.	‡
७ मनाङ	५३६३	गुरुङ.२५७१.	नेपाली .१५७५.	‡
८ मुस्ताङ	१४२९२	सेर्पा.५४५०.	नेपाली .४६३९.	थकाली.२२२९.† गुरुङ.१४८९.†
९ डोल्पा	२५०१३	नेपाली.१६२६२.	सेर्पा .६३९३.	स्था भा .२०७३.
१० मुगु	३६३९४	नेपाली.३२२८६.	सेर्पा .३९१९.	‡
११ हुम्ला	३४३८३	नेपाली.२८३५१.	सेर्पा .२७०४.	गुरुङ.१४९३.†तामाङ.१३९८.
१२ दार्चुला	१०१६८३	नेपाली.९७९१९.	स्था.भा.२०७३.	‡
ख.	पहाडी क्षेत्र			
१ पाँचथर	१७५२०६	नेपाली.७०९९६.	लिम्बू .६३६४८.	राई.२२४४४.† तामाङ.१०३१५.†

				मगर.४६७७.
२ इलाम	२२९२१४	नेपाली.१३३७८४.	राई .३७८७६.	लिम्बू.२५९०३.† तामाङ.९९५५.† मगर.८३४६.† सेर्पा.२८२०.† गुरुङ.१९०३.† नेवारी.१५९५.†
३ तेहथुम	१०२८७०	नेपाली.५९८६८.	लिम्बू .३१८७४.	तामाङ.४७६१.† राई.१८४६.† मगर.१७९३.
४भोजपुर	१९८७८४	नेपाली.१२४०२२.	राई .५१४७१.	तामाङ.९११९.† मगर.४३६१.† नेवारी.४३६१.† सेर्पा.२२३६.
५ धनकुटा	१४६३८६	नेपाली.७००७६.	राई .२७७९३.	लिम्बू.१८९६९.† मगर.११९३२.† तामाङ.७३८९.† नेवारी.३०५२.
६ ओखलढुङ्गा	१३९४५७	नेपाली.८९३४९.	राई .१५८०७.	तामाङ.११४९७.† मगर.१०२६२.† सेर्पा.६६५८.† नेवारी.१०४३.
७ खोटाङ	२१५९६५	नेपाली.१३४५३९.	राई .५७५७३.	मगर.२५६८१.† तामाङ.५६७१.† नेवारी.३०३७.† सेर्पा.११९८.
८ उदयपुर	२२१२५६	नेपाली.१२५३८३.	राई .२८२३८.	मगर.२५६८१.† थारु.१९५१२.† तामाङ.१२६३१.† मैथिली.४०७२.† नेवारी.१७०६.†दनुवार.१४३७.
९ सिन्धुली	२२३९००	नेपाली.१२३०१३.	तामाङ.५०६०७.	मगर.२०९४५.† दनुवार.१०२९४.† नेवारी.६३०८.† राई.३८७२.† सेर्पा.२२८०.† मैथिली.२०१५.† माझी.१६२८.
१० रामेछाप	१८८०६४	नेपाली.११०४१४.	तामाङ .३७३७०.	नेवारी.१३८२२.† मगर.८७८०.† सेर्पा.४०७०.† माझी.३६५२.† थामी.११८०.

११ काभ्रे	३२४३२९	नेपाली.१७१९५९.	तामाङ .१०४३३७.	नेवारी.३९७५६.† दनुवार.३५९९.† मगर.२३०३.†
१२ ललितपुर	२५७०८६	नेवारी.११०८००.	नेपाली .१०९१९६.	तामाङ.२५६२६.† राई.१५१२.† मगर.१३७५.† गुरुङ.१२२८.† सेर्पा.१२२२.
१३ भक्तपुर	१७२९५२	नेवारी.१०५२६३.	नेपाली .५९३७८.	तामाङ.६६२८.
१४ काठमाडौँ	६७५३४१	नेपाली.३४९१५८.	नेवारी.२३३५४१.	तामाङ.४३२४६.† गुरुङ.७९९४.† हिन्दी.७४६६.† सेर्पा.६०६३.† राई.४४९९.† मैथिली.४०७४.† मगर.३७८८.† उर्दू.२६९४.† भोजपुरी.१७६५.† लिम्बू.१०१२.† मारवाडी.१३४२.
१५ नुवाकोट	२४५२६०	नेपाली.१४५१९६.	तामाङ .८५४५७.	नेवारी.८८६०.† गुरुङ.१७७१.† सेर्पा.११६४.
१६ धादिङ	२७८०६८	नेपाली.२०५३४४.	तामाङ .५५८०५.	मगर.४२७४.† चेपाङ.३४४१.† गुरुङ.३२९७.† नेवारी.२२८०.† राई.१४३६.
१७ मकवानपुर	३१४५९९	तामाङ.१३९३९८.	नेपाली .१३१२२६.	नेवारी.१९२४१.† चेपाङ.१०५९४.† राई.२९१४.† मगर.३१४८.† मैथिली.१४८४.† भोजपुरी.१२३८.† हिन्दी.११८७.
१८ गोरखा	२५२५२४	नेपाली.१९६९०८.	गुरुङ.३१२१३.	मगर.७१८८.† सेर्पा.४६२६.† तामाङ.४२०१.† राई.२९०९.† नेवारी.१७३४.
१९ लमजुङ	१५३६९७	नेपाली.९६५०७.	गुरुङ .४५०६०.	तामाङ.७४८९.† नेवारी.२३६७.
२० तनहुँ	२६८०७३	नेपाली.१६८९४३.	मगर.४६५१४.	गुरुङ.२५८७२.†

				नेवारी.१३७७८.१ राई.४७०७.१ दरै.२२४६.१ उर्दू.१२९८.१ तामाङ.११६४.
२१ स्याङ्जा	२९३५२६	नेपाली.२१९४६२.	मगर.३६४५८.	गुरुङ.२६१०१.१ नेवारी.५२६५.१ राई.४४७४.
२२ कास्की	२९२९४५	नेपाली.२३४१४८.	गुरुङ .३६९५८.	नेवारी.८९६५.१ राई.२८०७.१ तामाङ.२६०२.१ मगर.१७६४.१ हिन्दी.१०७९.
२३ म्याग्दी	१००५५२	नेपाली.९५९०९.	स्था.भा.२२५६.	राई.१४०४.
२४ पर्वत	१४३५४७	नेपाली.१३१३५३.	गुरुङ .७५१९.	मगर.१७३९.१ नेवारी.१३२५.१ राई.१२४०.१
२५ बाग्लुङ	२३२४८६	नेपाली.२२६९३३.	राई.२२८०.	नेवारी.१७७१.
२६ गुल्मी	२६६३३१	नेपाली.२५९०६०.	नेवारी.२९६३.	राई.२१७१.
२७ पाल्पा	२३६३१३	नेपाली.१६११५५.	मगर.६४२३४.	राई.२३२८.
२८ अर्घाखाँची	१८०८८४	नेपाली.१७७०९४.	राई.२३१६.	॰
२९ प्यूठान	१७५४६९	नेपाली.१६९१९९.	मगर .१७९९.	राई.१६३५.१ नेवारी.१४८०.
३० रोल्पा	१७९६२१	नेपाली.१५२७५९.	मगर .१५१९०.	स्था.भा..१०३८७.
३१ रुकुम	१५५५५४	नेपाली.१४२५६०.	स्था भा.७६८८.	मगर.३६९१.१ राई .१३५३.
३२ सल्यान	१८१७८५	नेपाली.१८०१४५.	राई.१३६३.	॰
३३ सुर्खेत	२२५७६८	नेपाली.२११४१६.	मगर .५२९९.	थारु.४४९८.१ स्थाभा.१७११.१ राई.११५१.१
३४ दैलेख	१८७४००	नेपाली.१८५५०१.		॰
३५ जाजरकोट	११३९५८	नेपाली.११२५५०.		॰
३६ जुम्ला	७५९६४	नेपाली.७५३२०.		॰
३७ कालिकोट	८८८०५	नेपाली.८८१२२.		॰
३८ बाजुरा	९२०१०	नेपाली.९०६८०.		॰
३९ बझाङ	१३९०९२	नेपाली.१३५८९६.	स्था भा.२७७३.	॰
४० अछाम	१९८१८८	नेपाली.१९७३६२.		॰
४१ डोटी	१६७१६८	नेपाली.८७८२९.	स्था भा.७५६२६.	मगर.१७९३.
४२ डडेल्धुरा	१०४६४९	नेपाली.१०३८२०.		॰
४३ बैतडी	२००७१६	स्था.भा..१८६८६३.	नेपाली.११३१०.	॰

ग तराई क्षेत्र				
१ झापा	५९३७३७	नेपाली.३४६२९२०	राजवंशी.६६२२४०	लिम्बू.३०३६७० सतार.२१५३२० राई.२१२५४० मैथिली.१४८१४० हिन्दी.११०६१० तामाङ.१०८१९० उर्दू.७३१३० धिमाल.६४६५० मगर.६०५८० नेवारी.५१३२० थारु.४८०१० बङ्गाली.४६१३० भोजपुरी.१७४४० मारवाडी.१५८७०
२ मोरङ	६७४८२३	नेपाली.२६३५०६०	मैथिली.१४३२०००	थारु.५२४६०० राई.२८१७७० लिम्बू.२४४००० उर्दू.१८४८०० हिन्दी.१८३४३० राजवंशी.१८२४३० मगर.१३५८४० तामाङ.१२०२४० सतार.९९७८० नेवारी.८८५४० धिमाल.८१४७० मारवाडी.५३०३० भोजपुरी.४६२८० झाँगड.२८१८० गुरुङ.१७६३०
३ सुनसरी	४६३४८१	मैथिली .१४०२९००	नेपाली.१३६८९४०	थारु.७३२७४० उर्दू.२२७२७० राई.२०१३५० झाँगड.११७८९० हिन्दी.८४०५० लिम्बू.८२४७० नेवारी.६७३१० तामाङ.५९६७०

				वङ्गाली.४७३४.१ भोजपुरी.३८४४.१ मारवाडी.१८०७.१ गुरुङ.१२६९.
४ सप्तरी	४६५६६८	मैथिली.३३८२३७.	थारु.८०५२६.	नेपाली.२८८३१.१ उर्दू.९७४१.१ हिन्दी.१५७२.१ मगर.१५३१.१ बङ्गाली.१०१९.
५ सिराहा	४६०७४६	मैथिली .३९४६४४.	थारु.११५२३५.	नेपाली.२४२३९.१ उर्दू.१३६८०.१ तामाङ.४४०६.१ हिन्दी.३९४१.१ मगर.२७६७.
६ धनुषा	५४३६७२	मैथिली .४७३४१६.	नेपाली.३७८५५.	उर्दू.१२५४२.१ तामाङ.५४०४.१ मगर.४५७३.१ हिन्दी.२६३९.१ नेवारी.१८८९.१ दनुवार.१०२३.१
७ महोत्तरी	४४०१४६	मैथिली .३५९९४७.	नेपाली.२९०८७.	उर्दू.२२५४८.१ मगर.९५३६.१ हिन्दी.६५२६.१ तामाङ.४६९६.१ थारु.४५९८.
८ सर्लाही	४९२७९८	मैथिली .२८१५५४.	नेपाली.७३४४३.	भोजपुरी.५००६४.१ तामाङ.२४१२८.१ हिन्दी.२२८९६.१ उर्दू.१३१७५.१ थारु.११३७१.१ मगर.७७३९.१ नेवारी.३०३१.१ दनुवार.११६२.१
९ रौतहट	४१४००५	भोजपुरी.२८८१४४.	उर्दू.४६९६९.	थारु.१४७५९.१ मैथिली.१३३७७.१ हिन्दी.६०३४.१ तामाङ.४०१५.१ राई.१३८२.१ मगर.१२०८.१ सेर्पा.११६४.
१० बारा	४१५७१८	भोजपुरी.३१६२६१.	नेपाली.५५०२६.	थारु.१९७७९.१ तामाङ.११८५१.१ उर्दू.३७६९.१ नेवारी.२०३८.१ राई.११८९.१ मैथिली.११६६.

११ पर्सा	३७२५२४	भोजपुरी.३०३५५७०	नेपाली.३९२१५	तामाङ.५८१७० नेवारी.४४१७० मैथिली.३०२६० मारवाडी.२९२४० हिन्दी.२०००० राई.१२२१० थारु.१२०३०
१२ चितवन	३५४४८८	नेपाली.२४४५२१०	थारु.४४६४०	तामाङ.१४६७० चेपाङ.९६९४० नेवारी.९५८६० गुरुङ.८४०९० राई.५४३२० मगर.४३३७० दरै.३७३८० हिन्दी.२७४०० भोजपुरी.१८५९०
१३ नवलपरासी	४३६२१७	नेपाली.२०६४६०	भोजपुरी.१३३९५०	मगर.४४९६३० थारु.३१५९८० गुरुङ.५१९७० नेवारी.४५०७० हिन्दी.२६३६० राई.२५३४० तामाङ.२५३१०
१४ रुपन्देही	५२२१५०	भोजपुरी.२६४२७२	नेपाली.१९२४३९	थारु.२००५६० हिन्दी.८२५९० मगर.७६२९० नेवारी.६६९०० उर्दू.५३०४० गुरुङ.४८९०० अवधी.४३३०० राई.२६७८० मैथिली.२०८५०
१५ कपिलवस्तु	३७१७७८	अवधी.२४८८८१०	नेपाली.७५५९४	थारु.३७५७१० हिन्दी.२२४४० राई.१५३९० नेवारी.११४८० मगर.१०६२० उर्दू.१०५९०
१६ दाङ	३५४४१३	नेपाली.२३३७०७	थारु.१०५०१८	अवधी.५३७८० हिन्दी.४१९४० मगर.१९९३० राई.१४४१०
१७ बाँके	२८५६०४	अवधी.९७५१०	नेपाली.९६९३३	थारु.४४१९७० हिन्दी.३५७६४० उर्दू.४४०७० मगर.१७३३०
१८ बर्दिया	२९०३१३	थारु.१४९८६५	नेपाली.१०६७११	अवधी.१५६१५०

				हिन्दी.१०५६४.१ उर्दू.१७४७.
१९ कैलाली	४१७८९१	थारु.१९८४९७.	नेपाली.१४६९६७.	स्था भा.५७५६३.१ हिन्दी.५४५६.१ मगर.२२६८.१ मैथिली.१८९१.१
२० कञ्चनपुर	२५७९०६	नेपाली.१८४७९३.	थारु.५९७९५.	स्था भा.५५५८.१ तामाङ.४१०१.१ हिन्दी.१४७७.

स्रोत स्टाटिकल इयरबुक अफ नेपाल

स्था•भा= स्थानीय भाषा

* शङ्कास्पद

परिशिष्ट: तीन

जातःजातिको जिल्लागत विवरण

क्र.सं	जिल्ला	पहिलो स्थान	दोस्रो स्थान	तेस्रो स्थान
१	ताप्लेजुङ	लिम्बू ४९०३७	बाहुन १३९०७	क्षेत्री १३६५५
२	पाँचथर	लम्बू ६९०३८	बाहुन २५०२९	राई २४०२०
३	इलाम	राई ५६३२६	बाहुन ३६५९९	लिम्बू ३०९६२
४	धनकुटा	राई ३४३३६	क्षेत्री २९५५१	लिम्बू २१०२६
५	तेह्रथुम	लिम्बू ३५६५६	क्षेत्री २०१०१	बाहुन १८६८०
६	सङ्खुवासभा	राई ३३६००	क्षेत्री २७८०५	तामाङ ११९७१
७	भोजपुर	राई ६५८७४	क्षेत्री ४१६३८	बाहुन १८९४१
८	सोलुखुम्बु	राई २९६१८	सेर्पा २०२४१	क्षेत्री १५२५१
९	ओखलढुङ्गा	क्षेत्री ३४७४५	बाहुन १९०५०	राई १६६७९
१०	खोटाङ	राई ८३७२५	क्षेत्री ४८१६८	बाहुन २१७७०
११	उदयपुर	क्षेत्री ४६४९४	राई ३७८०४	मगर ३१८५२
१२	झापा	बाहुन १४९९८६	क्षेत्री ९१४२७	राजवंशी ५२७५३
१३	मोरङ	बाहुन ९३८१७	क्षेत्री ७५८३४	थारु ६०३९१
१४	सुनसरी	थारु ५७०२९	मुसलमान ४५७३०	बाहुन ३९२१५
१५	सप्तरी	यादव ७८७४६	थारु ६१६४०	तेली ३५५१५
१६	सिराहा	यादव १२०७०७	मुसलमान ३२१०९	मुसहर २६१७०
१७	दोलखा	क्षेत्री ५९२०९	तामाङ २७०३६	बाहुन १९८०५
१८	रामेछाप	क्षेत्री ४९८४१	तामाङ ३८८४६	नेवार २६०४८
१९	सिन्धुली	तामाङ ५२४१४	क्षेत्री ३२६००	मगर ३१६१२
२०	धनुषा	यादव ११३४४३	मुसलमान ४१२२९	केवट ३५१७०
२१	महोत्तरी	यादव ७४७८३	मुसलमान ५३८४५	बाहुन.त. ३३७५९
२२	सर्लाही	यादव ७९४०८	कुसवाहा ३५९७१	मुसलमान ३२७२४
२३	काभ्रेपलाञ्चोक	तामाङ १०६५३७	बाहुन ७६३५४	नेवार ४६६११
२४	भक्तपुर	नेवार १०८६५३	क्षेत्री ३१६०४	बाहसन १५२६१
२५	ललितपुर	नेवार ११८४३९	क्षेत्री ५००५७	तामाङ २८८३६
२६	सिन्धुपाल्चोक	तामाङ ८५९७२	बाहुन ४९०७७	बाहुन ३०९७४
२७	काठमाडौँ	नेवार २५८२८०	बाहुन १३०७६०	क्षेत्री ३३८६२
२८	नुवाकोट	तामाङ ९३०४७	बाहुन ५३२५२	क्षेत्री ३३८६२
२९	रसुवा	तामाङ २३९०९	बाहुन ६१६९	गुरुङ २०६०

३०	धादिङ	तामाङ ५९८२२	बाहुन ५१९१०	क्षेत्री ४१५३८
३१	मकवानपुर	तामाङ १४४५७५	बाहुन ४५२३२	क्षेत्री ३३४५२
३२	चितवन	बाहुन १०४६९६	थारु ४५३९२	क्षेत्री ३७१०८
३३	पर्सा	मुसलमान ४५६५३	थारु ३२७०१	कुर्मी ३१८६२
३४	बारा	थारु ४९३८९	मुसलमान ४८६४२	यादव ४५२८३
३५	रौतहट	मुसलमान ७१३७६	यादव ५५१५९	तेली २४५५२
३६	गोरखा	गुरुङ ५३८७२	बाहुन ५०५८५	क्षेत्री ३०२२८
३७	लमजुङ्गा	गुरुङ ५१५९०	बाहुन २४८८९	क्षेत्री २४८३२
३८	तनहुँ	मगर ६९८१४	बाहुन ३८१२०	गुरुङ ३४७२८
३९	स्याङ्जा	बाहुन ९८३५०	मगर ५९६७५	क्षेत्री ३४४७५
४०	कास्की	बाहुन ९०७५९	गुरुङ ५५७४४	क्षेत्री ४३१८४
४१	मनाङ	गुरुङ ३४९४	सेर्पा ६८९	
४२	मुस्ताङ	गुरुङ ७०२०	थकाली २८१०	मगर ६५७
४३	म्याग्दी	मगर ४३७६८	क्षेत्री १७०००	कामी ५१२०
४४	पर्वत	बाहुन ५५८७५	क्षेत्री २३२५५	मगर १५३१७
४५	बाग्लुङ	मगर ६४६०५	बाहुन ५४६६०	क्षेत्री ३४०३५
४६	गुल्मी	बाहुन ८०९६६	क्षेत्री ५९५९५	मगर ५२८०९
४७	पाल्पा	मगर ११६६९४	बाहुन ४७९११	क्षेत्री २०१५०
४८	नवलपरासी	थारु ७३४९४	मगर ७२४६३	बाहुन ६०९०४
४९	रुपन्देही	बाहुन ६४७५८	थारु ५५८०३	मुसलमान ४२८२८
५०	कपिलवस्तु	मुसलमान ६२५०३	थारु ४३७०९	यादव ३६५५४
५१	अर्घाखाँची	बाहुन ७०३७३	क्षेत्री ३२३८४	मगर २८९६३
५२	प्यूठान	मगर ५२१०५	क्षेत्री ४६९५२	बहसन २२२७१
५३	रोल्पा	मगर ७९८४६	क्षेत्री ५७९२४	कामी २१८८९
५४	रुकुम	क्षेत्री ६१६५८	मगर ३९५८४	कामी २३११६
५५	सल्यान	क्षेत्री ९४९९५	मगर २६२२४	कामी २०६१९
५६	दाङ	थारु १११६७४	मगर ३९०५८	बाहुन ३८२४४
५७	बाँके	मुसलमान ४५७८४	थारु ४५५६४	क्षेत्री ३११८४
५८	बर्दिया	थारु १५३३२२	क्षेत्री २८२६४	बाहुन २७४१४
५९	सुर्खेत	क्षेत्री ६५३२७	मगर ४६०६८	कामी ४२१६६
६०	दैलेख	क्षेत्री ६५७५१	कामी ३२०४४	बाहुन २३४६०
६१	जाजरकोट	क्षेत्री ४२६७४	कामी २४९७४	ठकुरी १८९७७

६२	डोल्पा	ठकुरी ११५२५	क्षेत्री ११२४३	गुरुड ४८९८
६३	जुम्ला	क्षेत्री ४५२६७	बाहुन ९४१०	कामी ५४८६
६४	मुगु	क्षेत्री १७२४८	ठकुरी ५७९२	कामी ४०९०
६५	कालिकोट	क्षेत्री २५२२८	ठकुरी २१९०२	बाहुन १७४६१
६६	बझाङ	क्षेत्री ७१४६१	बाहुन १२४०२	कामी ९२९६
६७	हुम्ला	क्षेत्री १४७०४	सन्यासी ६४५३	सेर्पा २९०४
६८	बाजुरा	क्षेत्री ५१०९७	कामी ११८१०	बाहुन ६९०६
६९	अछाम	क्षेत्री १०२०९०	कामी ३८००२	बाहुन २२६८३
७०	डोटी	क्षेत्री ८६७६७	कामी १८९२८	बाहुन १८०६२
७१	डडेलधुरा	क्षेत्री ५२१२५	बाहुन १९९६४	कामी ६९९५
७२	कैलाली	थारु २०६९३३	क्षेत्री ६०४२१	बाहुन ४००२३
७३	बैतडी	क्षेत्री ९५३०८	बाहुन ४१७३०	कामी २५००३
७४	दार्चुला	क्षेत्री ६१०५४	बाहुन १९६८४	कामी ७५०८
७५	कञ्चनपुर	क्षेत्री ७३००८	थारु ७०५४४	बाहुन ३८४६९

स्रोत जनगणना २०४८ त. तराई

परिशिष्ट: चार

१ लेख्य परम्परा भएका भाषाहरु

नेपाली

मैथिली

भोजपुरी

अन्य: हिन्दी, उर्दू, भोटेलामा, तिब्बती.

२ लेख्य परम्पराउन्मुख भाषाहरु

थारु

मगर

थुलुङ.राई.

चाम्लिङ .राई.

कुलुङ.राई.

सेर्पा

बाहिङ

३ लेख्य परम्परा नभएका भाषाहरु

सत्तारसन्थाल

चेपाङ

थामी

झाँगड

दरै

छन्त्याल

कागते

हयोल्मू

कुमाल

ब्यासी

नाछिरिङ

पश्चिमी मेवाहाङ

याम्फूयाम्फे

याक्खा

आठपहरिया

४ लोपवान् भाषाहरु

हायु

नेवारी

लिम्बू

अवधी

तामाङ

गुरुङ

बान्तवा.राई.

खालिङ.राई.

थकाली

राजवंशी

दनुवार

मारवाडी

माझी

धिमाल

जिरेल

खाम

काङ्के

राजी

बोटे

राई समूहका अन्य भाषाहरु

पूर्वी मेवाहाङ

साम्पाङ

उत्तरी लोहोरुङ

लुम्बायाख्खा

उम्बूले

दुरा

कुसुण्डा

राई समूहका भाषाहरु:

कोयु

जेरुड

तिलुड

पोल्माचा

वालिड

लाम्बिछोड

बेल्हारे

छुलुड

राउटे

पुमा

छुक्वाचाक्वा

दुमी

दुङ्माली

छिन्ताड

मुगाली

फाङ्दुवाली

परिशिष्टः पाँच

सुझाउ दिने सङ्घःसंस्थाहरुका नाम

- १ अमरसिंह माध्यमिक विद्यालय पोखरा
- २ कन्टिनेन्टल रिसर्च फोरम पोखरा
- ३ कालिका माध्यमिक विद्यालय पोखरा
- ४ किराँत धर्म तथा साहित्य उत्थान सङ्घ काठमाडौँ
- ५ किराँत याक्थुङ चुमलुङ केन्द्रीय समिति, काठमाडौँ
- ६ किराँत याक्थुङ चुमलुङक
- ७ किराँत याक्थुङ भाषा समिति ताप्लेजुङ
- ८ किराँत राई यायोक्खा केन्द्रीय समिति काठमाडौँ
- ९ किराँत राई यायोक्खा दमक झापा
- १० किराँत राई यायोक्खा धरान सुनसरी
- ११ किराँत राई भाषा तथा साहित्य परिषद् केन्द्रीय कार्यालय दमक झापा
- १२ किराँत राई यायोक्खा इलाम
- १३ गुम्वा व्यवस्था तथा विकास समिति ललितपुर
- १४ छन्त्याल परिवार सङ्घ काठमाडौँ
- १५ डम्फू समूह काठमाडौँ
- १६ डोटेली भाषा समाज काठमाडौँ
- १७ तमु छोंज धिं केन्द्रीय समिति पोखरा
- १८ तमु धिं परिवार कास्की
- १९ तामाङ ग्योङ सेडजाङ काठमाडौँ
- २० थकाली सेवा समिति काठमाडौँ
- २१ थकाली सेवा समिति पोखरा
- २२ थारु कल्याणकारी सभा काठमाडौँ
- २३ थारु भाषा साहित्य परिषद् नेपाल
- २४ दनुवार जागरण समिति जनकपुरधाम
- २५ धिमाल जातीय उत्थान विकास केन्द्र झापा
- २६ नेपाल गनगाई गणेश कल्याण परिषद् झापा
- २७ नेपाल जनजाति महासङ्घ काठमाडौँ
- २८ नेपाल तामाङ घेदुङ काठमाडौँ
- २९ नेपाल तामाङ समिति ललितपुर
- ३० नेपाल भाषा मंका खल काठमाडौँ

- ३१ निको थामी सेवा समितिःदोलखा
- ३२ नेपाल भोजपुरी साहित्य कला परिषद् बीरगञ्ज
- ३३ नेपाल मगर सङ्घः काठमाडौं
- ३४ नेपाल मगर सङ्घःजिल्ला तदर्थ समितिः सुर्खेत
- ३५ नेपाल मैथिल समाजः काठमाडौं
- ३६ नेपाल विश्व बौद्ध मैत्री महासङ्घः काठमाडौं
- ३७ नेपाल सद्भावना पार्टीः काठमाडौं
- ३८ नेपाल संथाल भाषा संस्कृति विकास परिषद् झापा
- ३९ नेपाल तामाङ सेवा समितिः काठमाडौं
- ४० मगराती इतिहास तथा संस्कृति परिषद् काठमाडौं
- ४१ हयाम्बू श्यर्वा चिछोगः काठमाडौं
- ४२ लास्सो थेत्माः याम्बु
- ४३ सामाखुसी तामाङ परिवार कोषः काठमाडौं
- ४४ सुनुवार सेवा समाजः काठमाडौं

४५ परिशिष्ट छ

वर्तमान पाठ्यक्रम र मातृभाषा

१ प्राथमिक शिक्षा

	विषय	कक्षा पूर्णाङ्क				
		१	२	३	४	५
१	नेपाली*	१५०	१५०	१५०	१००	१००
२	गणित	१५०	१५०	१५०	१००	१००
३	अङ्ग्रेजी	६	६	६	१००	१००
४	सामाजिक तथा वातावरण शिक्षा	१००	१००	१००	६	६
५	शारीरिक शिक्षा	५०	५०	५०	५०	५०
६	सिर्जनात्मक अभिव्यक्तिशील कला	५०	५०	५०	५०	५०
७	वातावरणीय विज्ञान	६	६	६	१००	१००
८	सामाजिक शिक्षा	६	६	६	१००	१००
९	इच्छादिन**	१००	१००	१००	१००	१००
		६००	६००	६००	७००	७००

* राष्ट्रिय भाषा .मातृभाषा. हुनुपर्ने

** मातृभाषी विद्यालयका राष्ट्रभाषा.नेपाली. र राष्ट्रभाषी विद्यालयमा मातृभाषा .राष्ट्रिय भाषा. हुनुपर्ने।

२ निम्न माध्यमिक शिक्षा .साधारण।

	विषय	कक्षा		
		६	७	८
१	नेपाली	१००	१००	१००
२	गणित	१००	१००	१००
३	अङ्ग्रेजी	१००	१००	१००
४	सामाजिक शिक्षा	१००	१००	१००
५	विज्ञान	१००	१००	१००
६	स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षा	५०	५०	५०
७	संस्कृत*	५०	५०	५०
८	जनसंख्या र वातावरण शिक्षा	५०	५०	५०
९	कला वा पूर्वव्यावसायिक	५०	५०	५०
		७००	७००	७००

	विषय	कक्षा	
		९	१०
१	नेपाली	१००	१००
२	गणित	१००	१००
३	अङ्ग्रेजी	१००	१००
४	सामाजिक शिक्षा	१००	१००
५	विज्ञान तथा वातावरण	१००	१००
६	स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा अथवा कम्प्यूटर विज्ञान अथवा जनसंख्या शिक्षा	१००	१००
७	ऐच्छिक विषय**	१००	१००
		७००	७००

* राष्ट्रिय भाषा,मातृभाषा। वैकल्पिक विषयका रूपमा राखिनु पर्ने।

** ऐच्छिक विषयमा राष्ट्रिय भाषा ,मातृभाषा। समावेश हुनु पर्ने।

